

ЈОВАН СКЕРЛИЋ

19 X 1511

Ј. Скерлић

ПИСЦИ И КЊИГЕ

I

БУРА ЈАКШИЋ — МИЛИЦА СТОЈАДИНОВИЋ —
СРБКИЊА — БОЖИДАР КНЕЖЕВИЋ — СИМО
МАТАВУЉ — МИЛАН РАКИЋ — БОРИСАВ
СТАНКОВИЋ — МАРКО МИЉАНОВ — МИЛАН
БЕГОВИЋ — ДАНИЦА МАРКОВИЋ — ИВО ЂИШИКО.

ДРУГО ПОПРАВЉЕНО И ПОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ.

БЕОГРАД.

КЊИЖАР ИЗДАВАЧ: ГЕЦА КОН.

1 КНЕЗ МИХАЈЛОВА УЛИЦА 1

1912.

ЦЕНА 2 ДИНАРА

ПИСЦИ И КЊИГЕ.

I

Ј. Скерлић
Београд, 19 октобра 1911.

ЈОВАН СКЕРЛИЋ

ПИСЦИ И КЊИГЕ

I

БУРА ЈАКШИЋ — МИЛИЦА СТОЈАДИНОВИЋ-
СРБКИЊА — БОЖИДАР КНЕЖЕВИЋ — СИМО
МАТАВУЉ — МИЛАН РАКИЋ — БОРИСАВ
СТАНКОВИЋ — МАРКО МИЉАНОВ — МИЛАН
БЕГОВИЋ — ДАНИЦА МАРКОВИЋ — ИВО ТИПИКО.

ДРУГО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАД.

КЊИЖАР ИЗДАВАЧ: ГЕЦА КОН.

1 КНЕЗ МИХАЈЛОВА УЛИЦА 1

1912.

КА ДРУГОМЕ ИЗДАЊУ.

Ова књига изишла је прво крајем 1906 године, у половини 1909 издање је исцрпено, и књижевна потреба изазвала је ово друго издање.

Све ствари које се налазе у овој књизи писане су и штампане у добу од 1901 до 1906. У *Новој Искри* за 1901 (бр. 11) изишао је чланак *О Коштани*; у *Летопису Матице Српске* 1905 (књ. 234) књижевна слика *Милица Стојадиновић-Српкиња*. Све остале ствари изишле су у *Српском Књижевном Гласнику* (*Ђура Јакшић* као приповедач, 1906, књ. XVI; *Симо Матавуљ*, 1903, књ. VIII; *Божидар Кнежевић*, 1902, књ. VI; оцена о *Божјим Људима* Борисава Станковића, 1902, књ. VII; *Марко Миљанов*, 1901, књ. III; *Милан Беговић* о *Војиславу Илићу*, 1904, књ. XII; *Даница Марковић*, 1905, књ. XIV; *Иво Бишко*, 1904, књ. XIII). Све ово прештампава се у новом као што је било у првом издању. Свуда има мањих стилистичких поправака; слика о *Милици Стојадиновић-Српкињи* нешто је допуњена, а чланку о *Мислима* *Божидара Кнежевића* додат је некролог истом писцу, првобитно штампан у *Српском Књижевном Гласнику* за 1905, књ. XIV.

Ј. С.

Своме драгоме учитељу

ГОСПОДИНУ БОГДАНУ ПОПОВИЋУ

оснивачу модерне књижевне критике српске и негдашњем
уреднику часописа у којем се појавио највећи број ових
радова,

Одано и усрдно посвећује ову књигу

ЈОВАН СКЕРЛИЋ.

ЂУРА ЈАКШИЋ КАО ПРИПОВЕДАЧ.

Ђура Јакшић оставио је за собом име једнога од највећих, можда и највећег чистог лиричара српског, и ако је само мањи део његова рада у стиху, и ако је још понајмање радио на лирској поезији. Али он је у своју лирику унео сав свој страстан и бујан песнички темпераменат, дао јој толико крепкости и својега личнога и особенога, да је релативно мален број његових лирских песама значајем далеко премашао његову многобројнију епску и драмску поезију, а нарочито бацио у засенак његов обилан рад у прози.

Јакшић је био не само један од најјачих лиричара и првих драматичара српских, но и један од најплоднијих приповедача целе наше књижевности, плоднији но многи наши писци који су се искључиво приповетком бавили. Од 1860 године па све до саме смрти, он је писао приповетке, и оставио их за собом близу четрдесет мањих и већих, од којих су неке само нацрти, а друге готово мали романи. Нарочито последњих седам или осам година живота, од 1870 па до 1878, Јакшић је пустио у свет ве-

лики број приповедака, са предметима из разних средина и разних тренутака, али писане у једном истом основном лирском расположењу и задахнуте једним истим песничким романтичним духом.

Светислав Вуловић, који је са великим симпатијама проучавао књижевно лепу личност Јакшићеву и његов многострани рад, зауставио се и на његовим прозним радовима. Критичар је поделио песникове приповетке на пет група: „романтичне“, „сатиричне“, „приповетке о животу Срба у Угарској“, „сеоске приповетке из Србије“ и „приповетке ратнога времена“. Та јединствена подела изведена је у исти мах према облику, садржини, средини и тренутку! Када се већ хоће, и када се мора ради прегледности изводити нека подела, правилније је поделити Јакшићеву прозу у три заокружене групе: на чисто романтичне повести, на политичке сатире и на приповетке из савременог социјалног живота. Као и остале поделе, не само у књижевности но и у свима моралним наукама, и ова је општа, произвољна и неизбежно непотпуна и нетачна. Све ове три групе Јакшићевих прозних радова мешају се, преливају се једне у друге, допуњују се, и у чисто романтичним приповеткама има политичкога и социјалнога елемента, као што су му социјалне приповетке пуне романтичких фикција.

I

Српска романтичарска књижевност имала је два велика песника: Змаја и Јакшића. Змај је обилнији и обимнији, разностранији и шири, али Јакшић има много јачи песнички темпераменат, и то онај основни темпераменат једног правог романтичног песника, страстан и плах темпераменат који није имао ни један од наших старијих песника. Змај, човек од необично гипка и пријемљива духа, мењао се и прилагођавао времену и његовим променама у идејама и у књижевном укусу; Јакшић је остао увек једнак и исти, у добрим и рђавим странама своје песничке индивидуалности, увек неуздрижљив лиричар, увек песник *личности* и страсти, са оним карактеристичним „душевним стањем“ једног рођеног, природног и искреног романтичарског песника.

Као сви прави романтичари, Јакшић је осећао у себи напонску снагу и силну жудњу за нечим вишим, јачим и лепшим, носталгију идеала, пароксизам страсти и узбуђаја, осећање горчине што спутан мора да проводи своје дане у једном студеном и мртвом добу без боје и без ичега налик на поезију.

Осећам мишицу снажну и јаку,
У срцу крви, у крви бој...

певао је Јакшић, казујући тако оно своје основно расположење, из којег ће шибати најличније и најснажније његове песме. Његова страсна и плаховита душа била је рођена

за поетске дане херојских подвига, за далека витешка доба укрштених мачева, „љубавних судова“, великих страсти и великих борби. Он се осећао једнак по души са оном сјајном властелом на двору Немањића, пред којима, у приповетци *Син седога Гамзе*, певач пева славу предака: „Муње су севале у очима јуначких слушаалаца. На грудма им се стезаху панцери, жице су пуцале, а љути палози посукташе из сјајних корица. Видели су у жарком спеву душмана; у гласу песме чули су јавк и писку рањеника, дим, прашину и крваво поље, где се лешинама посуто далеко пружаше. Већ мнидијаху да су на коњима и да гоне душмана... Поскакаше са меких јастука. Крв им је врела, срце је силније било, а душа зажарена славом говорила је витешкој крви: Рат! Рат! Нова слава! Нова победа!“

И Јакшић је осећао у себи ту исту „витешку крв“ и „душу зажарену славом“, и он се осећао спутан, гушио се што мора да води узак и прозаичан живот једнога човека нашег сивог и једноставног доба, нарочито живот сеоскога учитеља и малог чиновника, са великом породицом а са малом платом, трошећи најбоље своје снаге и најлепшу своју енергију у ситним и понижавајућим борбама за комад хлеба, увек стран и туђ свету у коме је живео, увек побуњен против филишћанских схватања, тиранских конвенција и чаршијскога морала. Као сваки прави романтичар, осећао се на земљи

као Прометеј прикован на кавкаској литици, и он је духом излетао ван свога суморног времена и жалосне средине, и носталгично певао :

Покажи ми само оно доба старо :
За час бих се јунак у њему одмар'о
К'о што ми се деди одмараху седи...

И после тих тренутака полета и враћања у зрачне успомене прошлости, он је са угушеном горчином довршавао :

Ал' збогом, витези, соколови моји !
Преда многе са свим друго време стоји.

Прве приповетке Јакшићеве, писане у току шездесетих година, стваране су у првом романтичном расположењу, и нису ништа друго до песничка идеализација витешких старих времена. Песник са љубављу и дивљењем слика оне охоло и сјајне „велможе“ српске, који су као соколови у каменим замцима, или као паунови по мраморним дворовима. Он их износи у њиховим витешким играма, када скачу на голог коња у најбешњем трку и лободима гађају тицу у лету, или када са свим старинским властелинским сјајем полазе у лов. Слуге су обучене у црно свилено одело, са дугом косом која се таласа на снажним плећима, хрти и огари весело лају, соколови клику, пера за калпацима лепршају се, панцири звече, а ловачки рогови одјекују кроз исконске шуме. То су приповетке о племенитим херојима, о заљубљеним „бледим витезима“ са тамним погледом, на чијим високим челима већ се види „ладан пољубац немиле

смрти“; ту су, као у Бајроновим спевовима, тајанствени „црни коњаници“, које кобне страсти сажижу, вуку их у дубине тамница да их тамо за навек нестане. Ту су анђелске, озарене жене, „мученице несрећне љубави“, девојке „бледе као крин“, лепе као сан, са поетским именима и са љубављу која не зна за границе. И све те драме страсти, сав тај обајани свет љубави и хероизма, све је то у „сенци мрачних планина“, све то бива уз тајанствено ујање горских потока, или под крвавим зрацима самртнички бледога месеца који се пробија кроз тмуре облаке, или у страховитом вихору побуњених елемената који као да оглашују судњи дан људима.

Јакшић није био у томе романтичном расположењу када је описивао само тај идеализовани Средњи Век или херојска времена народних борби са Турцима, људе и ствари у варљивој перспективи прошлости. Истим тим очима он је радо гледао и доба у коме је живео и људе у чијој се средини кретао. Као и сви идеалисти, Јакшић није видео стварност онакву каква је, но онакву какву је он сневао. Други људи, гледајући из близа, по ономе староме да „нико није јунак за свога собара“, да је лепота само у ономе што је било или што је далеко, нису у стању да се обмањују и да улепшавају садашњицу. Јакшић, тако битно идеалистичка приroda, дух који је преображавао све чега се дотакао, гледао је своје савременике са висине

идеала, посматрао свет очима једног романтичког песника и налазио лепоту и величину и онде где их и нема. И он је тако налазио романске љубавне хероје у простим тимочким сељацима и старинске витезе у херцеговачким брђанима, залуталим у прљаве каванице београдске.

Ништа у том погледу није карактеристичније но његова „приповетка из сеоског живота из године 1857“, *Сељаци*. Драматична, или боље рећи мелодраматична, радња дешава се у Црној Реци, у једноме од најдивљачнијих крајева наше земље, где је српска раса тако измешана страним елементима, међу убогим и кротким сељацима тимочким, који немају сјајних спољних особина чисте наше расе у Шумадији и Мачви, али који показују тиху енергију и ћутљиву истрајност у раду. И да опише тимочко село Каменац, Јакшић, некадашњи учитељ у тим крајевима, неће се послужити аналитичним, реалистичним методима, брижљивим ређањем живих и карактеристичних ситних појединости, да тако да општу и пуну слику села. Он се служи чисто песничким, синтетичким, интуитивном методом, место реалистичких описа даје песничке визије, а место тачне слике пружа утисак и осећање. Он неће да приказује једно изгубљено село у једноме мртвоме крају Србије, где је природа тако сурова и непријатељска према човеку, где је борба за живот тако мучна а живот црн сиромашним сељацима :

он, са висина орлова лета, са врха сурога стења Ртња и Малиника, баца орловски поглед на мало село које се беласка у долини, и поетски слика. „С једне стране камен с друге камен, голо све! Страх те обузима кад у то суро стење коракнеш: твоје те сопствено мицање плаши; узданеш ли, чини ти се да камен уздише; спотакнеш ли се, камен се одрони а у понорима јечи и грми, рекао би планине се руше. Кад дубље загазиш у ту пустошну самоћу, чујеш како човек јауче, чини ти се да у помоћ призива... Ноћ је...“

А љубавна повест која се ту прича достојна је тога поетског оквира. Јанко Веселиновић нас је доцније навикао на оне једнолике типове Ромеа и Јулија у мачванским селима, али Јакшићеви сеоски љубавници још су на већем ступњу љубавне страсти и душевнога благородства. Смиљана је приказана као јунонска лепота: племенита лика и висока чела „као од карарског мрамора“, и њена зрачна, поетска фигура још више је истакнута у полутами сеоске куће, „као од прилике на Рембрантовим сликама“. А он, њен љубавник, Стојан, јесте романски херој каквога сневају петнаестогодишње девојке у пансионатима и каквога гледају у позоришту у првом љубавнику романтичних драма. Стојан ради као јунак и говори речито и ритмично као песник, и када прети то је у Јакшићевским фигурама: „Пепелом његовим ће се још сутра играти планински

ветрови“. Једна сеоска лепотица у његовој приповетци, овако кити своме драгоме: „Видиш ли оне силне капљице што ударају у шарени шљунак и на обали скачу, и оне љубе оно шарено цвеће, што своју лепу главицу умиљато доле савија, да у своја недра усиса те бисерне капи потокових пољубаца“.

Србијански сељак Ђуре Јакшића има све могуће и немогуће човечанске врлине. Песник је целу Србију поделио на два табора, који представљају, као у источњачким религијама, два супротна светска принципа, добро и зло, светлост и таму. С једне стране су неискварена „деца природе“, честити, искрени, храбри, чисти и пречисти сељаци; с друге стране, то је про-кажена власт, капетани, кметови, попови, калуђери, зеленаци и Цинцари механике, код којих је и од којих је свако зло, и који некажњено трују здраву душу народну. И та борба између сељачких анђела и власничких ђавола свршава се готово увек пуном победом добродетељи над пороком. Каткада, и само се небо умеша, и пошље гром да сатари грешнога кривца.

Јакшић је сељака идеализовао и као романтичар и као народњак. Као романтичар, јер је као Жан-Жак Русо у сељаку гледао „природног човека“, од природе неискваренога и доброга, са искреним, дубоким и лепим осећањима првобитнога човека. Као народњак, он је волео сељака, јер је био уверен да се недотакнута, здрава народна душа налази у

сељака, да је он извор и утока свега, и да су у њему живе силе расе које силници и власници трују. И са таквим схватањима, са затвореним очима за стварност, убуљкиван сопственим самообманама, не познавши никада праву природу србијанског сељака, он је стварао оне идилично-епске спевове у прози, које је без права називао „приповеткама са села“.

Истог таквог романтичарског надахнућа јесу и његове приповетке из српских ратовања са Турцима, у добу од 1875 до 1878 године. Као и цело његово занесено поколење, Јакшић је провео цео свој век у једном одушевљеном ратоборном расположењу. Наши старису веровали, све до Кримског Рата, да ће православни Император и Государ Николај I побости крст на Аја-Софији у Цариграду, и да ће одмах после даровати Србима Босну и Херцеговину; млади су са нестрпљењем погледали на Србију и Црну Гору, дрхтали под одјецима борбе на Грахову, бомбардовања Београда, устанка Луке Вукаловића и Кривошија, уверени да је уједињење Српства од „Вршачке Куле па до Јадранскога Мора“ питање најкраћег времена. Ратови од 1876—1878 за њих су значили освету Косова и васкрс српске славе, и Змај-Јован Јовановић је на корицама своје *Илустроване Ратне Кронике* ставио два датума: 1389—1877. Као и сви и срцем и духом млади људи тога одушевљеног нараштаја, који је у све веровао и ни у шта није сумњао, Јакшић

је горео од нестрпљења да једном почне тај тако жељени, тако призивани свети крсташки рат за народну слободу, и поетичније но ико он је пружао руке ка трагичној равници ко-совској:

У пуну земљу, у стене голе
Срце ме зове...

Као и осталим омладинцима шездесетих година, и Јакшићу је Србија — Србија која педесет година није војевала! — изгледала себично политична и неспрски смотрена, и он је био готов да са оним либералним вођом назове Кнеза Михаила „турским пандуром“, а заједно са Змајем да се подмене „београдским бакама“ и њиховој лажљивој и кукавичкој песми: „На пролеће!“ Са колико сарказма он ће се подменути мирољубивој бирократској и ћивтинској Србији, која се, док раја страда и гине, страши рата и планљиво се пита:

А шта ћемо с вересијом?
А шта ћемо са пензијом?

И у име целог свог нараштаја Јакшић је гневно узвикивао:

Шта ће нам овај мир,
Овај блатомир?

Треба знати да код Јакшића тај ратоборни патриотизам није био једно опште место српске поезије онога доба, када се више но икада певале „бојне песме“. То за њега није била једна лака и популарна књижевна тема,

Писци и Књиге.

којом су ондашњи песници надокнађивали сиромаштину својих мисли, неискреност својих осећања и прозаичност својега изражавања. Код Јакшића је то било искрено и дубоко уверење у којем је цео свој живот провео. Он и Јован Илић били су једини од српских писаца онога времена који су имали доследност једнога Кернера и Петефија, и који су се, 1848, са оружјем у руци и на бојном пољу, борили за оно што су певали и на шта су друге призивали. Јакшић, као младић од шеснаест година борац у „Народном Ополченију“ Лазе Зубана и добровољац у Легији кикиндских диштрикћана, дао је доказа својега родољубља, готовости на сваку личну жртву, и са пуно права могао је доцније довикнути својим непријатељима:

С крвавом сабљом на бојној муци,
Бољи сам био, бољи од вас!

И када су најзад Србија и Црна Гора загазиле у тај тако дуго очекивани рат са вековним непријатељем, Јакшић, изнурен од живота и разривен болешћу која га је у гроб гурала, полетео је на Дрину, „међу племениту“, да види како српска војска најзад прелази у „честиту Босну“, и како се остварује сан његова живота. Ти дани за њега су били: „Српски Рат“, „наш рат“, „садашњи српски устанак“, и готово све што је последње две-три године живота писао то је било прослављање

тих „светлих дана српскога ослобођења“, што рекао други један наш романтички песник.

Јакшић је тада написао цео један низ ратних приповедака из времена од 1875 до 1878. Такве су *Мале слике за време рата*, топла слика родољубивога ковача, који у хармоничној прози и речитим стиховима казује ратничко расположење и непоколебиву сигурност у победу коју су имали сви српски родољуби онога времена. Такви су *Ратници*, панегерик јаворском јунаку мајору Михаилу Илићу, и *Капетанов Гроб*, прозни спев о јуначкој смрти капетана Карановића на Нишору. Такав је *Ратник*, романтична историја Гарибалдијеваца и српског добровољца Антонија Панагинија, којег је очајање за изгубљеном лепом Флорентинком и љубав према слободи потлачених народа довела на Дрину да се бори за српско ослобођење.

У свим тим саставима Јакшић је не причао но певао епопеју „Српског Рата“ и „Садашњег Устанка“, последње и завршне епизоде вековне борбе српскога народа. У свечаном расположењу оних историјских часова, и људи и ствари изгледали су му и велики и леви, и он је и врло обичне егзистенције и свакодневне појаве дизао на висину историјских догађаја и песничкога хероизма. Његов београдски ковач мајстор-Митар говори овим језиком: „...силе су биле, векови су прошли, земља и небо, краљеви и слуге дигоше се, да

Србина упропасте, и... Србин стоји! Деде, господине, нађи ми у планини једну стену, коју су громови и земљотреси за пет стотина година у своме неприродном беснилу потресали, а да се није са места кренула... Србин је, господине, тврђи од стене, јачи од света!... Свет ће се у страху дивље несвести заљуљати, а Србин ће овде, где га је Бог и природа наместила стајати!... ја бих, господине, волео да сам лава, да жаром полијем оне бедеме, у којима су турски шакали своје страшљиве главе заклонили!... Желео бих да сам самум, да отровном паром у заблуђеном току зауставим покварену крв наших непријатеља!... А после да сам грмљава: да на прозорима големога света, потресајући гвоздене полуге, загрмим ужасним гласом: Тиранија је погажена, а на њеним развалинама слобода престољује!.. Срби су слободни!..." Али, после таквих речи, ко да у томе родољубивом и речитом ковачу не види Ђуру Јакшића, а у мајстор-Митровој „племенитој речитости“ снажне акценте *Отаџбине?*

И због једне од таквих занесених и заносних патриотских приповедака, Јакшић је изведен пред Преки Суд у Београду, оптужен и осуђен због ометања „свете народне цели ослобођења и уједињења српског!“ Начелник округа шабачког Луњевица оптужио је песника што је у ратној приповетци *Рањеник* „тенденциозно и злонамерно, — тако вели званична

оптужба, — неверно представљао публици бој на Бељини и бој на Међашима, са чиме је нарочито ишао на то: да војсци српској дринскога кора и њеном команданту убије онај кредит код народа, који су они својом патриотском радњом у ствари заслужили, те да се на тај начин код народа произведе неповерење како спрам саме те војске и њеног команданта, тако и према светој народној цели ослобођења и уједињења српског.¹

Овим обрасцем тупе бирократске прозе изведен је пред Преки Суд и осуђен најродољубивији песник српски, најискренији и највећи ентузијаст којег је наша књижевност имала, — и то ради издаје „свете народне цели“! Такве ствари песника су свлачиле са романтичарских „гора одушевљења“ на којима је живео и бацале га у ругобне низине и загушљиви ваздух сурове бирократске Србије онога времена. Због таквих ствари бујни лиричар постајао је горак и општар сатиричар, престајао певати и почињао звиждати.

II

Јакшић није био од оних, некада тако многобројних војвођанских Срба, који су прелазили у Србију са уверењем да као људи више врсте иду међу полудивљаке да носе „просвешченије“, како је Бранко Радичевић

¹ Ђура Јакшић пред Преки Судом, прибележио Ж... Аћ... Дело, 1903. књ. XXIII, стр. 151.

иронично певао у *Путу*. Јакшић је дошао у Србију не на неко велико и добро плаћено место и у заветрину какве топле канцеларије, но у забачена села у Црној Реци, на кукавну плату сеоскога учитеља од 3 дуката и 8 цванцика месечно, у данашњем новцу 42·40 динара! И у таквом положају, и са животом који је водио, он је волео Србију, „нашу малу Србију“, како он са синовљом нежношћу вели, и, са Милицом Стојадиновић-Србкињом, он је био један од оних наших ретких романтичара који је нису заборављали или презриво гледали за љубав романтичне и поетизоване Црне Горе.

Јакшић је у ствари видео две Србије, једну Србију народну, честиту, младу и напредну, Србију сељачке масе народне и реформаторске и слободоумне млађе интелигенције, и ту Србију Јакшић је волео свим жаром своје душе која није знала за половна осећања, певао урођену чистоту и величину сељачке душе, све „либералне надежде“ и родољубиви занос који је Омладину тресао. Али он је видео и ону другу Србију, Србију сурово бирократску и ниско цинцарску, Србију срамних и гнусних династичних борби и великашких ровења, Србију тајних фондова, плаћених листова, изузетних закона, преких судова, отимачких конфискација, „височајших решења“ и „жестокајших каштига“, Србију мртвих шиба, точкова, мацака и церића, врачарских рупа, шабачких обора, гургусовачких кула, целу ону званичну,

још полутурску Србију, у којој је око 1870 ваздух био такав да га нису могла дисати плућа једног свесног и слободног човека. Страсније и отвореније но ико, Јакшић је мрзео ту „правитељствену“ Србију и њене велике и мале пандуре, кметове и сукметице, Цинцаре механције који су као пауци расплели своје мреже и сисају крв бедном и незаштићеном сељаку, њене угојене и блудне калуђере, „подлу чету калуђера“, како их назива у *Јану Хусу*, њене лакоме и грабљиве попове, за које је он, син једног и унук другога попа, имао нарочито презирање. И упоредо са тим неутољивим мржњама ишла је његова вера у бољу будућност младе Србије, која је имала животне снаге и која се лагано, али стално препорађала. „Србија је родна земља, узвикивао је Јакшић представницима званичне Србије, вредан баштован направио би од ње башту, свет би се чудио лепоти њеној, а празноверник заклињао би се да је то рај у коме се вечно блаженство ужива. Али милијун душа треба годинама да се зноји, док истреби коров што га ви с неколико плаћених надничара посејасте“.

Јакшић је био независан, смео и слободан дух, и ако је било човека који се дао савијати по прохтевима и наредбама „претпостављених“, то је најмање био он. Поносит и непокоран, он је мислио само својом главом и ишао само својим путем. „Пуст човек“, говорили су његови многобројни непријатељи, који

су гомилама ницали за усправљеним и поносним ходом кроза живот овог слободног духа, развијене јединке и *свога* човека.

У Предпостављеноме, у том крепком и срчаном нападу на само начело чиновничке јерархије, на кастинску неједнакост нашега друштва, где су сви људи само пред законом и у речи једнаки, он овако открива своју душу: „Сирото срце *потчињенога*! То је камен који се храпавим ђоном предпостављенога донде гази: докле не севну варнице или док се не распрене... О благо вама који не зависите од зле или добре воље *предпостављенога*.“¹ И он прича како му крв трују прекори и увреде „предпостављених“, како му се срце стеже и како му сузе гнева и очајања ударају на очи што није слободан и независан, да живот проводи по својој вољи и по своме закону, без „грозних претећих лица... предпостављених у потпуној униформи, са белим випушкама и златним крагнама“.

Биографија Јакшићева позната је. 1868 године, у беди и у понижењу, јечао је он од бола и од срамоте: „...овако као што наша господстину поступа са мном, ни свиње не чине, и никаква лоша животиња... Дали су ми хлеба! — као што добротвори веле: „ухљебише ме“ — хвала им! Та више ми и не могоше дати, јер су сами печење појели;

¹ Србија, 1870, бр. 68.

хвала им! јер ми ни кости са њихове богате совре не хтедоше оставити — имаду они своје псе којима оглотке са своје дебеле части бацају, а они се још дуче што су до тих госпоцких костију дошли. Ма нећу ја, не! Умем ја сносити све, само неправду не!“¹ Највећи део свога живота провео је он у гањањима, казнама сваке врсте, премештањима, отпуштањима, у сиротињи, са многобројном породицом на врату, у данима без рада и без леба, у беди која му је била највернији друг кроза цео бурни живот његов. 1870 и 1871, у тим годинама сурове реакције у Србији, био је врхунац Јакшићеве беде. „Правитељство“ је хтело да угуши сваку слободнију мисао и све што је наличило на отпор, и отпочело се са гањањима сваке врсте. За „республиканце“ није било леба у државној служби, и Јакшић, тада учитељ цртања у јагодинској реалци, дописник опозиционих листова, буде зле среће да се неповољно изрази о власти, коју је у прилици представљао варошки кмет газда-Јованча Цветковић. Према „црвењацима“ власт тада није морала да има много обзира, и кмет Јованча Цветковић душмански изудара песника и разбије му главу. За све то, Јакшић буде због „неморалног владања“ отпуштен из државне службе, а два млађа чиновника која су сведочила у његову корист буду за казну пре-

¹ Једно писмо Ђуре Јакшића (2 октобра 1868). Јавор, 1892, стр. 569.

мештена из Јагодине.¹ И песник се тако нађе на улици, без игде ичега, и тада, да би исхранио породицу, по сред зиме, пешице, он обилази моравске манастире и поправља старе иконостасе.

У таквим приликама, и земаљским и личним, не пишу се уздисања и патриотски поклици! Јакшић, озлобљен и раздражен, наоштрен бедом и гањањима, страсно се баца на политичку сатиру, да у гневним речима каже оно што њега пече и гуши и што цео млади и напредни нараштај мисли и осећа. И Јакшић у то доба, око 1870, постаје за Уједињену Омладину Српску оно што је око 1840 Хајне био за Младу Немачку: песник који свој велики таленат ставља у службу идеја слободе, правде и истине.

Уједињена Омладина Српска имала је мало тако убеђених и тако оданих чланова као што је био Јакшић. Он је био увек у првим редовима њене крајње левице, уверен да је унутрашња и грађанска слобода Србије први и неопходан корак ка ослобођењу Српства. И он је један од ревносних сарадника либералне Србије, где у току 1870, под потписом „Теорин“ и „Учитељ цртања у некој вароши“, штампа пет својих политичких сатира: *Једно писмо баба Р...и*, *Друго писмо баба Р...и*, *Предпостављени*, *Мисли једног пензионера* и *Покојног*

¹ Ј. Скерлић: *Ђура Јакшић у години 1870 и 1871. Српски Књижевни Гласник*, књ. XIV, стр. 839—841.

цензури. 1871 јављају се његове политичке сатире у *Младој Србадији*: *Комадић швајцарског сира* и *Моја љубав, писмо пок. цензури*. А 1871 и 1872, он је, са потписом „Темељко“, ревностан сарадник *Враголана*,¹ сатиричког политичког листа, на којем су радили Светозар Марковић, Љубен Каравелов, Светислав Вуловић, Бура Јанковић и Милован Ђ. Глишић. У томе врло занимљивом социјалистичком листу, који је био ставио себи у задатак: „исмевати све махне друштвене, све што се у јавности и приватном животу обележи као глупост или недоношче“, штампао је Јакшић неколико својих сатиричких песама, од којих неке нису ушле у његова скупљена дела, и два прозна састава: *Мајстор Триша* и *Г. Миша* и *Писма из Смедерева*.

Прве Јакшићеве сатире у *Србији* јесу његова лична препирка са реакционарним „шалавивим“ листом *Ружом* Михаила Белешевића, која је била силно омрзнута у омладинским и слободњачким круговима. Увређен и раздражен, ударио је Јакшић на „мисиреку бабу“, „матору блебетушу“, и на друга два, не мање презрена назадњачка листа *Видовдан* и *Световид*, на целу реакцију у Србији. „О знам вас ја!“ узвикује гневно песник. „Има томе дванајест година од како вас све познајем, и морам вам благодарити; јер сам на вама и на

¹ Ј. Скерлић: *Бура Јакшић као сарадник „Враголана“* Одјек, 1906, бр. 79.

вама равним лепу психолошку студију научио: да као што љубав може до највећег вршка доспети, да тако исто и мрзост до највишег степена допире... Ја вас све мрзим, ја вас све презирем... Ви сте голи скелети, на којима је ко оно на луткама пришивено нешто мало трула мяса и пабушине.“ И он, са високо уздигнутим челом истиче своју поштену и поноситу сиротињу, јаван рад из личнога уверења и чистих побуда, силно презирање „трулих стубова назадњаштва“, жарку љубав за „слободу златну“.

Исти тај дух оживљава речито написаног *Предпостављеног*, као и *Мисли једног пензионара*, монолог задовољног и угојеног човека који има двокатницу у вароши и велики чибук са скупим ћилибаром, и који грди искварену младеж што више не „честује“ власт и старије, „црвењаке“ којима ништа није добро и све хоће да руше, сиротињу у чију главу никако не може да уђе јасна и природна истина да је она на свету да тегли и без роптања трпи, а чиновници и газде да заповедају и уживају. У *Мајстор Триши* и *Г. Миши*, Јакшић своје мисли ставља у уста слободоумног и разборитог мајстора, удара на *Видовдан* који је отупео зубе недостојно грдећи побеђену херојску Комуна, „Лепотицу Комуна“, и за париским арцибискупом, којег су комунарни пушкарали, „више плаче него за свим српским мученицима што су од Косова до данас на

мукама изгинули.“ Мајстор тврди да му је једно српско шегрче драже него сви немачки и француски грофови и принчеви, и од новина тражи, — сасвим у духу чланака Светозара Марковића у *Раденику*, — не да кукају на гробљу туђинских власника, но да српском народу „кажу за што смо у свему назадни, — па да нам пишу о занатима и о општинама, о земљоделству, да нас избаве из овог несретног и јадног сиромашног живота...”

Оба писма „покојној цензури“, написана су у духу и тону политичких сатира Хајнеових, које су се у то доба радо преводиле у *Даници*, *Вили* и *Србији*. Ревносни омладинац Мита Ракић превео је 1869, у *Србији*, *Идеје или књигу Ле Гран*, и та духовита и лепа књига, у живом и течном преводу, несумњиво је послужила Јакшићу за узор у оба његова писма цензури. Као што се може мислити, између песника слободњака и „госпе“ цензуре нема љубави, он је живописно представља као сув костур, „у једној руци са катанцем, а у другој са празном и ненаситом кесом“, и казује јој оно што у дубини душе носе сви „витези духа“ и „синови слободе“.

Све те ствари нису приповетке у обичном смислу речи. То су полемичке самоодбране, политички напади, нека врста такозваних „козерија“, без радње и обавезне интриге. Од свих Јакшићевих сатиричких радова на приповетку личе заокругљена епизода *Комадић*

швајцарског сира и нека врста романа *Чича-Тима*. *Комадић швајцарског сира* је жива прича, коју је пре две године драматизовао и на београдској позорници дао играти један од наших млађих писаца, и сем анегдоте, која је занимљива, има у њој готово реалистички опис чувене Шарене Механе у Јагодини и њених не мање шарених гостију.

Чича-Тима, велика „приповетка из учитељског живота“, писана доцније, 1876 и 1877. нема више политичкога смера, и ако у њој има речи пуних непоштовања према власти и њеним представницима. Јакшић је ту са безобзирним, каткада свирепим реализмом нацртао Пожаревац, где је био некада учитељ, и пожаревачке учитеље и чиновнике. И то није дело посматрања и друштвене сатире но личне освете. Јакшић, плах у свему па и у мржњама, учинио је све да цео свет позна јунаке његове трагикомичне паланачке историје. Као у епиграмима *Г. Гркињи*, *Једној васпитатељици* и *Старој Госпођи*, он је и у *Чича-Тими* сишао са своје песничке висине, и, не задигав скуте и рукаве, загазио у брлог оговарања, у све ситничарство загушљивог маловарошког живота.

У опште, готово у свима политичким сатирима Јакшићевим има много личног, локалног и пролазног, ствари које нас се данас мало тичу, алузија које ми више не разумемо. Шта се кога данас тиче стара пожаревачка учитељица *Гросмутерка*, коју је песник и у

стиху и у прози изобличавао? Михаило Белешевић са својом шаљивом *Ружом* не изгледа нам достојан толиких и таквих жучних напада. Треба се распитивати код људи који су војевали у покрету од седамдесетих година, па сазнати да онај злосрећни „Мајстор-Лексин син“, за којег Јакшић није имао довољно мржње и презирања, јесте један реакционаран новинар из онога времена, Милан Максимовић, професор у Смедереву, безначајан писац назадначких политичких чланака у *Видовдану*. Све је то далеко, и у тој даљини изгледа тако мало и незнатно, недостојно једнога пера као што је било Јакшићево.

Али у свему томе има и врло искрених и интимних осећања песникових, речитих излива где је осећање незадовољства са људима и приликама нашло снажнога и високог израза. Те сатире ће остати не само као драгоцене прилози за боље познавање оног узрујаног доба око 1870, но у њима, као у свему што је излазило из пера овога човека од темперамента и тако особенога лиричара, има и душевних исповести, одломака моралне аутобиографије, који не мало доприносе да се боље позна тако необична и толико занимљива личност Јакшићева.

III

Најважнији и најбољи део прознога рада Ђуре Јакшића то су његове социјалне припо-

ветке, са предметом из живота банатских Срба, које се дешавају или у Буни 1848 и 1849, или у годинама одмах после ње.

Оно што даје особито и снажно обележје свим тим социјалним, банатским и „четрдесет-осмашким“ приповеткама то је дубоко осећање социјалне правде и искрена љубав према маси народној. Од свију наших писаца који су причали „из народнога живота“, — а таквих је велики број, — нико није стварније и топлије волео народ него Јакшић. Његови ултра-националистички савременици схватали су народ као један историјско-књижеван и метафизички појам, народ у сновима далеке прошлости или у магловитим надама будућности. Они су волели нацију, „славу нацију“ како се код нас писало у XVIII веку, „милу народност“ како су говорили наши „родољубци“ око 1850, док је Јакшић волео народ, пук, широке слојеве народне, сељака сагнута над плугом и притиснута сопственом бедом и туђинским угњетавањем.

1848 године Јакшић се није тукао за празне речи и плитке плузије „Славјанског Царства“, но за живе људе који трпе стварне невоље, за убоге сељаке који су се дигли против туђинског угњетавања. Од свију српских писаца онога времена Јакшић је био можда једини који је осетио социјалну страну покрета од 1848. Док је српска интелигенција устала у име историјских успомена и ради по-

литичких слобода, српска сељачка маса у Јужној Угарској дигла се у првом реду против феодалнога система. У Великој Кикинди, у Диштрикту, у крају у коме је Јакшић био рођен, покрет је добио вид неке жакерије, и ту је дошло до опасних оружаних сукоба, у којима је било мртвих глава, између српских малих сељака и сеоских надничара, „карбонара“, како су их тада звали, и „фактора“, богатих сопственика и чиновника српских.

Јакшић је саосећао са том побуњеном сељачком масом, и покрет од 1848 за њега је био народна буна против спахијске „роботе“ и друштвене неправде. Кроз цео живот њему је остала визија сељачкога устанка, и ко се не сећа оне од силног утиска слике у *Спахији*, оних мрких и претећих сељака наоружаних косама и „лонцама“, које су сеоски ковачи ноћу исковали, и оних збегова бедних сељачких породица, које изгладнела кљусад у расклиматаним колима вуче кроз ритове, док се у позадини диже видик зажарен у пламену запаљених села? Са колико узбуђења и страсти писао је Јакшић своје *Успомене* из тих трагичних година, и ко би рекао да су оне писане пуних двадесет година доцније! И каква разлика између тих устрепталих речи, њиних гневних акцената и дубокога узбуђења, у којима се осећа не само једна велика и хумана душа, но грозница целог оног времена и трагедија целог једног страдалничког народа,

каква разлика између тих Јакшићевих радова о 1848, и она млака, сентиментална *Два Идола* Богобоја Атанацковића, где је Буна послужила само као оквир за једну баналну и књишку љубавну историју, и оних ладних, усиљено патриотских и „чувствителних“ „образа из последњег рата“, *Женског Јунака* и *Мађарице*, од великог „биргера“ српске књижевности Јована Суботића!

Другачи дух и другача душа била је у Јакшића, и инстинктивно он је осећао оно што је било страно и далеко његовим савременицима. Живот је дошао да у њему развије то урођено снажно социјално осећање. Овај човек који је за беду знао не из књига но из рођенога искуства, чији је живот био испуњен мучним борбама за комад хлеба, који је, да би се прехранио, носио малтер на београдским грађевинама и због оскудице напустио даље школовање, уметник који је спао да мала сеоске иконе, песник који је отишао да учи-тељује по забаченим селима, тај човек је животом био спремљен да појми и осети туђе невоље и нимало романтичне болове народне. Због свога независнога духа и поносите природе гоњен у државној служби као дивља зверка, увек у борби са моћнима и „претпостављенима“, он је добро осећао сву суровост социјалне неправде и тешкоћу живота у једном друштву где, на крају крајева, увек увек влада право јачега. Његов живот: „два-три

добра дана, пише он сам 1871, две три пријатне вечери, зар могу читав низ пострадалих дана својом благословеном сласћу разблажити“. И човек који је писао једном пријатељу: „опростите моме сиромаштву које је од некога доба тако мах нада мном отело, да вам ни писмо исплатио нисам“, човек који је имао такве часове у животу, имао је разлога са радошћу поздравити „Лепотицу Комуњу“ и могао је казивати невоље Сироте Банаћанке и спахијскога себра Чича-Мате.

С једне стране његова плаха и бунтовна природа, с друге стране живот који га је немилосрдно обмануо. притисао га свим невољама и отео му сваку наду, чинили су да је Јакшић имао оно што људи његова нараштаја нису познавали: мржњу на друштвену неправду, широко човекољубље и братско саучешће према малим и slabим, „пониженим и увређеним“ сваке врсте. И као Андре Шенје, он је могао узвикнути:

Souffre, ô mon cœur gros de haine, affamé de justice...

У његовим приповеткама није више онај апстрактни Србин, којег су у трим трохедима певали наши романтичари, и ми смо далеко од оних патриотских фантазија о походу на Цариград и обнови Душанова Царства. Ту више није литератор који развија једно обично књижевно место и који се лако и празна срца игра речима; то је човек који

осећа и трепери, и који са страшћу, са гневом говори оно што хиљаде њих мукло осећају. Када баца поглед на пространу степу банатску, на црну и масну земљу на обалама Тисе, Мориша и Бегеша, на „ту природом благословену, а Богом и сиротињом проклету земљу“, пред његовим очима се дижу на ноге трагичне гомиле сељачке, „сиротиње, бедне сиротиње“ српске, „којој се још нико не научи веровати“, презрени „Раци“ или „вајта“, како је туђински господари називају, „простаци“, како јој име даде одрођена господа српска. И он узвикује: „Богатство, можеш ли бити благословено?... Сиротињо, можеш ли не клети богатога?... Ти радиш, цели дан радиш, мршаво ти тело пробија зној, зној цури с коштуњавог лица твог; радиш, а у вече те чека посна вечера, тврда постеља, и нико те не гледа, само једини Бог, који рече — знојем лица свога да солиш хлеб свој...“

Јакшић је волео сељака и земљу банатску. У Србији он је сачувао носталгију роднога му краја, „благословене земље банатске“: „три дана је како ти лепо и глатко лице не гледам, па већ је у срцу дуго и тешко“. У *Ратару*, у *Сељаку*, у прози и стиху, он се неколико пута враћао на беде банатског сељака и његову борбу да очува свој комад земље. Ко се не сећа онога познатог завршетка из *Ратара*:

У руке је заронио
Своју седу главу

Отеше му тековину
Мучну и крваву.
Гледа себе, гледа сина,
Срце му се пара —
Нема хлеба, нема вина,
Нема за ратара.

Јакшић је био један од врло ретких Срба својега времена који су јасно видели каква треба да буде права национална борба; он је осећао да је треба водити на реалном темељу са једном једином мишљу: обезбедити земљу и материјално благостање широкој сељачкој маси. Тај фантаст, тај поет, који се никада није бавио политичком економијом, на двадесет и пет година пре данашњег покрета земљорадничких задруга, видео је у чему је тежиште питања, и довикивао у *Поши Тихомиру*: не дајте земљу из српских руку, спасавајте сељака, не напуштајте позиције које се тешко после враћају.

Човек са таквим погледом и осећањима био је готов да се од првог почетка придружи социјалистичком покрету Светозара Марковића. Љубомир Недић, у својем мизонеизму, у социјалистичким песмама Јакшићевим гледао је само једну моду. Као и толико пута, Недићу, који често није знао ствари о којима је писао, није било познато да је први део *Сиахије*, где се већ налазе први акценти тог бунтовнога духа, писан 1866, а да су први чланци Светозара Марковића почели изилазити тек 1868 године. Кад је седамдесетих година почела проповед „нове науке“, Јакшић је у њој нашао

оно што је и сам у дубини душе и тамно осећао, он постаје борбени друг „нових људи“ и „мислећих пролетера“, и пред саму своју смрт он их високо уздиже над осталима, велећи да у Србији има само „неколико младих срдаца која осећају народне болове и јаде — оно је све друго камен и коров“.

И од седамдесетих година његово урођено социјално осећање постаје све јаче, његова социјална критика постаје све опорија и оштрија, нешто мање национална а много више хумана. Јакшић је још из 1848 сачувао неутолјиву мржњу на Мађаре и Немце, и његове приче не престају одисати њоме. Али, у познијим радовима, под утицајем нових идеја, он проширује свој видик. У *Поши Тихомиру*, а нарочито у *Сиротој Банаћанки*, нису више само напади на спахије и њихове фервалтере, инспекторе, ишпане и пандуре, на царске комесаре, шулдрихтере, финанце и жандарме; он удара и на господу српскога рода и племена, на племиће који су заборавили да су им стари били Срби, на подмитљиве владике и грабљиве протојереје, на бесну господу из кикиндског магистрата. „Сви дакле једно мисле, вели Јакшић, једно желе, осећају — сви тебе мрзе, јадна сиротињо српска!“

Јакшић, највећи од наших патриотских песника, са целим нараштајем од седамдесетих година, жигоше свом силом „великаше“, чиновнике, „зеленаше и кајишаре“, „газде, попове

и друге Ћифте“, како сам вели. У *Сиротој Банаџици* та његова социјална мржња добија најоштрији и најопштији израз. Онај опис јагодинског начелства за време поплаве, претворенога у привремену болницу, то је оптужба против целог једног друштва. Као социјални Данте, он редом изводи оне невољнике да као сведоци казују своја страдања: и онај увели човек који је добио куршум у слабину, када је гладан хтео да присвоји неколико ока туђег кукуруза; и она напуштена и убога мајка двојице Ћифта коју су синови отерали у болницу; и онај бедник око чијег се последњег бакрача побили зеленаш и поп; нарочито она увела невољница, бледа „као да је смрт својом ладном руком помиловала“, која прича своју страховиту повест, повест глади и страдања без броја и имена, целу мартирологију српског сељака у Диштрикту. То су просте и страшне ствари: жандарми који кундацима и наџацима верним Србима из 1848 деле царску правду; „суви зулум“ аустријских власти после Буне; гладна година 1863, „страховита шесет трећа“; грабљивост и неосетљивост српске господе; прота, у чијој спахијској кући пије се шампањ и токај, и који хоће да му се плати за сарану сељака поскапалих од гладне смрти („ако ми станемо све сарањивати, који од глади поумиру, онда ћемо и ми од глади умрети“); најзад, оне страшне и мрачне жупанијске тамнице у Великом Бечкерекy, „оне грозне тав-

нице“, о којима сиротиња приповеда у другим зимским ноћима.

Јакшић у нашој књижевности представља један занимљив духован тип, чудан и непојмљив на први поглед, хибридан по данашњим доктринарним појмовима. Код њега је занимљива мешавина између социјализма и национализма, социјалан национализам или националан социјализам, какав је у то исто време представљао у Француској стари револуционар Бланки, а код наших најближих суседа Бугара Христо Ботев.

IV

Јакшић је написао много приповедака, али би било погрешно узети га као приповедача. Као у драми тако и у приповетци, он је у првome реду и изнад свега лирски песник, најискренији и најромантичнији лиричар наше књижевности.

Он је приповетке писао само узгред, у последњим годинама живота, ради политичке агитације, ради личног разрачунавања, или, што је било најчешће, из нужде. Велики број његових приповедака писан је по наруџбини уредника књижевних листова и календара. Приповетке су се тада тражиле, и са марком једнога писца као што је био Јакшић нарочито су добро пролазиле. И многе од њих, рађене преко ноћ и на дохват, као једним потезом ужурбаног пера, развучене као што је обично

када сиромах човек ради „по табаку“, носе на себи карактер импровизације и каткада нису достојне песника, који и иначе није имао много посматрачких и анализаторских способности. Али за одбрану Јакшића добро је подсетити на речи убогог Достојевског, који, јављајући једном пријатељу о бедном стању у које је пао, тако да је последњи комад рубља дао у залог, да му жена лежи болесна, а деца плачу гладна, додаје: „И од мене се тражи уметност, чиста поезија, пружа ми се за пример Тургенев, Гончаров, богаташи! Нека се дође да види у каквим приликама ја радим!...“

Али у том несавршеном, убрзаном и наруцбинском раду, Јакшић је успео да дâ један део онога што је најбоље било у њему. Целина може бити да не задовољава: логика је оскудна, природност је занемарена, посредних прелазних осећања нема, сцене и личности премашују и најнеобичнију стварност, говори се и сувише реторским, китњастим и задиханим језиком, и све даје на знање да се изишло из реалнога света и залутало у мелодраму, у царство фикција и књижевних илузија. Знатан број његових прича има чисто романтичарски карактер, са којим се још може мирити када је реч о далеким временима и давно ишчезлим људима, али који је немогуће примити када је реч о средини у којој и ми живимо и о људима са којима се срећамо на улици. Апсолутна, од сваких обзира независна вред-

ност тих приповедака није велика; оне се не могу ставити на изузетно високо место у историји наше приповетке, и у свакоме случају не могу послужити као узор. Јакшић је био можда последњи добар писац који је писао та дела историјске и романтичарске фантазије, и после њега ту врсту књижевности продужавали су писци без дара и без способности.

Својим и историјским и сатиричним приповеткама Јакшић је прелазан писац између шездесетих и седамдесетих година, и у његовом прозном делу има и Чедомиља Мијатовић и Милована Ђ. Глишића. Његове политичка и социјалне приче већ носе обележје седамдесетих година. И ако у њима има много локалнога и личнога, каткада и сувише страсног и страначког, ипак оне вреде племенитошћу својих осећања, смелошћу своје мисли, речитом љубављу према слободи и новим идеалима, и оне су, најзад, важан књижеван докуменат како се у оно прелазно и узбуркано доба осећао један даровит писац и један од најјачих и најоригиналнијих духова српске књижевности.

У приповетци Јакшића треба увек гледати као лирског песника. Његова и мана и врлина то је необично обиље лиризма. Али и онда када је писао без правога надахнућа, и онда када је производио дела од релативно слабије вредности, он је увек остајао изнад обичних и осредњих писаца, свему давао обе-

лежје свога крепкога талента, свуда показивао своје изузетно високе и оригиналне песничке способности, по оној старој речи: да тица и када по земљи иде показује да има крила.

Сва његова устрептела душа, сва његова набујала осећања нашла су израза и у његовим приповеткама. Он их није писао но певао. Не само да се песник заборављао и место прозе окретао у своје снажне стихове, но његова проза има тако јаких лирских места, такве речитости и таквих песничких излива, казивана је таквим сјајним фигуративним језиком и у таквим ритмичним реченицама, да се може преламати у неравне редове, па да се добију „слободни стихови“, у којима је више поезије но код многих старијих и млађих песника наших. И Јакшић тако остаје не само као један од највећих лиричара наше књижевности но и као један од мајстора прозе српске.

МИЛИЦА СТОЈАДИНОВИЋ-СРБКИЊА.

КЊИЖЕВНА СЛИКА.

Comme Desdémona, t' inclinant sur ta lyre,
Quand l' orage a passé tu n' as pas écouté,
Et tes grands yeux rêveurs ne s' en sont pas douté..

Алфред де Мисе: трећи сонет Жорж Сандовој.

Сирота „Врдничка Вила“! „Србска певачица Милица“, „песмотворка и списатељка србска“, како су је називали њени романтичарски савременици, била је пре педесет година једна од најзнатнијих личности у српском народу. Вук Караџић је волео као своје дете и називао је „моја кћи из Фрушке“. Његош је говорио о тој лепој и младој девојци: „Ја појета, она појета, — да нијесам калуђер, ето кнегиње Црној Гори!“ Кнез Михаило био јој је више но заштитник: одан пријатељ. Када је долазила у Београд, београдски књижевници су је дочекали како се ниједан српски писац дотле није био дочекао. Љубомир П. Ненадовић величао је у својим стиховима, славио њене „лепе песме“ и „чуства права“. Ђорђе Рајковић јој је посвећивао своје стихове. Иван Мажуранић, прослављени песник *Смрти Смаил-аге*

Ченгиза, долазио је да је види. Јован Суботић силазио је са своје висине славом овенчаног песника и говорио са њом као једнак са једнаким. И ван скромних граница српске књижевности било се чуло име ове необичне девојке: Јохан Габријел Сајдл посветио јој једну ласкаву пријатељску песму; са Лудвигом Аугустом Франклом била је у великој преписци, и у својој старости песник је сачувао верну и нежну успомену на пријатељицу из младих дана; чешка приповедачица Божана Њемцова њена је пријатељица са којом се дописује. Листови су доносили њене слике, по свима крајевима причало се о песникињи из Фрушке Горе, људи су долазили да је виде, — и по свему је изгледало да је муза нашег романтизма још за живота стекла бесмртност.

Сва та лепота, сва та егзалтована душа, сав тај велики глас, растурио се као сан, као дим, као да од свега тога никада ништа није било. Неколико пожутелих књига и један избледео спомен.¹

¹ О њој је још писано: Ђорђе Рајковић: *Милица Стојадиновић-Српкиња, Путник*, 1862, св. IV; Ђорђе Рајковић: *Глас Истине*, 1864; Ludwig August Frankl: *Die Dioskuren. Jahrbuch des I allg. Beamten-Vereins*. Wien, 1891; (Српски превод: *Једна аустро-српска песникиња: Милица Стојадиновић, Српски Књижевни Гласник*, 1906, књ. XVII); Др. Милан Савић: *Милица Стојадиновић-Српкиња, Летопис Матице Српске*, књ. 169, 1892. У писању овога књижевног портрета послужио сам се њеним писмима Ђорђу Рајковићу, штампаним у *Јасору*, 1889, и њеним писмима Мини Вука Караџића, из 1853, 1858, 1859, 1866, 1868, која се налазе у Библиотеци Српске Краљевске Академије у Београду. Њен рођак Г. Бранко Лазаревић, филозоф, љубавно ми је саопштио неколико занимљивих појединости, које је сачувала њена породица у Србији.

* * *

Даровито дете сеоског попа у Врднику пропевало је још у својој тринаестој години. 1847 изишла је у *Сербскомъ Народноиъ Листу* њена прва песма. 1848 година потресла је њену топлу душу. Она је била жарка „родољубица“, и поздравила је пламен који је био захватио целу стару Европу као прву светлост младе слободе српске. Она је певала „славенске липе“, сађене у Срему као „дрвеће слободе“ у Француској, Књићанина и његове добровољце са фесовима и са кубурлијама за појасом, војводу Стевана Шупљикца, за којег су се толике наде везивале, све јунаке трагичне и кржаве Буне. У оделу од три народне боје, она је ишла пред народним поворкама које су из Фрушке Горе стизале у Вуковар. Када су се ствари окренуле рђаво по Србе, када су се са висина Фрушке Горе могла видети бачка села у пламену, и када се сваки час очекивао прелаз Мађара у Срем, осамнаестогодишња девојка, која је читала Шилерову *Јованку Орлеанку*, заветовала се да ће са гитаром у руци отићи у српски логор и песмом распаљивати гнев и храброст српских бораца.

И од 1848 њено име се сусреће у српским листовима и часописима онога доба, у *Војвођанци*, *Седлици*, *Шумадинци*, *Фрушкогорци*, доцније у *Даници*, и, безимено у *Путнику* и *Комарцу*. Њене песме изилазе у три маха

1850, 1855, и 1869 године, и она се поздравља, не само као лепа нада но као украс и понос целе српске поезије.

Јаким националним осећањем својим она је имала пуно право да своме имену дода и реч „Српкиња“. Кад је говорила о старој слави српској, вели Франкл, „глас би јој звучао некако свечано — елегично“. Своју учитељицу, одрођену Српкињу, која јој је била рекла: „ти си врло даровита; штета што си од рацке породице“, Милица је тако загрејала, да су обе проводиле ноћи, читајући јуначке песме српске, историју српску, и плакале над пропадом старом славом српском. Своме пријатељу Франклу пише она о српском народу: „Он заслужује да буде у страном свету уздигнут, ма да није достигао онај врхунац образовања који су срећни народи давно достигли, јер ми је народ столећима био опкољен тамом несреће, која још притискује понеки лепи део српскога народа“. „Српкост“ и „љубав к роду“, то је главна, ако не и једина жица њене лире. Као и сви који су певали у њено доба, она велича спомене старе славе и сјаја, Душана и његове походе и победе; она тужи над гробовима где су покопане наде српске, лије сузе над Косовом, над мртвом главом честитог Кнеза и плахога Милоша Обилића. Она велича ускрс народа српског, Кара-Ђорђа, Хајдук-Вељка, Милоша Обреновића.

Она је била једна од оних врло ретких

наших песника тога доба који су имали симпатија за Србију. Наши романтичари, чак и они из Србије, чак и Љубомир П. Ненадовић, унук и син хероја из борбе за ослобођење, имали су љубави и песама само за кршеве Црне Горе и њени јунаке, а Србија им је изгледала обична, земаљска, недостојна да се њени истрајни напори и проваично напредовање опевају на једној романтичарској лири. Милица Стојадиновић је волела Србију, „*моју праву отаџбину*“, вели у једном писму, то „мало число у слободи“, тај „одлом од великог царства“, драгу земљу где „слободе дрво цвета“, драгоцену залогу боље будућности народне. 1848, прелазећи Саву код Шапца, она пева:

Сад с Богом остај земљо,
 Јуначка мајко ти,
 С тобом се прашта ево
 Твог дичног рода кћи.

Када је 1862 отпочело бомбардовање Београда, она је као на крилима долетела у Београд, и из вароши по којој су лежала мртва телеса и где је ваздух мирисао на барут, она пише своме пријатељу Ђорђу Рајковићу: „Нисам могла срцу одолети да не видим војнике србске, и не могу вам речима представити, како ми је било кад сам их видела. На свакој барикади по њих 50, у сваком видим јунаке из војевања Ђорђевог и Милошевог, тако сваком из очију говори одушевљење и жеља ударити се што пре са косовским врагом. Ја сам цео

дан у Београду била, и провела сам га само у обилажењу барикада и у гледању ратника они'!. Кад сам у вече полазила, чисто би' плакала, што одлазити морам“.

И сва је њена поезија таква: родољубива, општа, поучна и пригодна. Она сасвим припада старијем нашем песничком нараштају, оном који је певао четрдесетих година. Она цени Његоша и хвали Бранка Радичевића, али га жали као жена, његову младост, оне сузе и венац Вукове кћери на гробу у Марковом Гробљу. Песници које она чита и уздиже то су код Немаца Хердер, Клопшток и Геснер, поред Гетеа и Шилера, а од српских Јован Ст. Поповић, Ђорђе Малетић, Никола Боројевић, Јован Суботић. У њеном дневнику у *Фрушкој Гори* сама је описала једну наивну, готово детињасту романтичарску сцену. Дошао јој је у походе Суботић са својом младом женом. „Песникова љуба“ вели своме мужу: „Станите, певче, да вам ваш венац прочитам“, и чита му стихове које му је Милица посветила. Он, увек свечан, затегнут и сујетан, пружа јој руку, и са олимпијске висине говори: „Ја се радујем и поносим што ми га је ваша рука исплела“. А она му одговара: „Жао ми је што нисам тој дичној глави умела лепши савити венац“. Змај, који тада почиње дизати се на видику, привлачи њену пажњу, и она прича како су је занимале „лепе песме“ под којима стоји прост потпис „Ј. Ј.“ „Ко год од учени’

познадо', вели она, коме се презиме са Ј. почиње, питала сам је л' он тај, одговара да није, ал' ко је тај Ј. Ј. не каза ми".

Она је јако, необично, за наше прилике и за наше жене, јединствено волела књижевност. Из љубави за поезију, она је промашила цео свој живот, и била жртва књига и једног књижевног вишег сна живота. И што је најтрагичније било код ове егзалтоване жене и одушевљене стихотворке, то је што све њене песме, на жалост, и сувише јасно показују да „Вила“ нашега романтизма није ни имала песничкога талента.

Поезија њена је безлична, безизразна, ладна, сувише пригодна, сувише „објективна“. До бра „песмотворка“ имала је осећања, али се брижљиво чувала да оном што је интимно, лично, њено, даде израза. Она није имала осећања ни за ритам, ни за језик, и њени студени и уочени стихови неравни су, невешти, скроз неправилни, са немогућим стиховима, какве данас не праве ни најслабији версификатори. Она ће сликовати „малена“ са „не ваља“, „згоди“ и „оздрави“, „лишће“ и „цвеће“, а када јој затреба, и „бокор млад“ са „Његош Рад'“.

Врло су ретки колико толико топлији и бољи стихови у тој ладној и невешто стихованој прози. И праве оазе су у сувој и једноликој пустињи њене поезије песме као она *На смрт једној лепој сеоској девојци умрлој 2 марта 1855:*

Твоје се друге купе,
Ој лепа дево ти,
Рузмарин цвеће сваку
Кити зелени.

Под венцом и ти млада
Дочека данас све,
Али не као нева
Свате кићене.

А сваки сузе рони
На какав идеш пут,
Кад с' звона гласи роје,
И мајка бије груд.

Свеноу то је цветак
У мају века свог,
Смрти га ледна рука
Са света скиде тог.

Сузе га свију прате
Јер лепа душа би,
Па се и Богу самом
На небу омили.

Можда једина добра родољубива песма њена
то је *Србско Војводство*, испевана 1867, и то
само две или три строфе:

У Фрушкој Гори близу код Сиона
У задужбини мајке Ангелине,
Ту мрачног гроба отварају с' врата
Деспота Ђурђа сужнога да приме.
Ту леже Деспот, име, власт деспотску
Заједно с њиме покри земља црна...

И када су поред „несрећног Деспота“, сужња
у коме се тада оличавала судбина и патња
аустро-угарских Срба, када су поред намуче-
них костију његових положили и мртво тело
војводе Стевана Шупљикца, који је живео

колико и наде српског народа 1848, српска вила, скрушена, и у сузама, показује Србину те тужне гробове:

Гле, ово ти је сва војводина!

* * *

Милица Стојадиновић оставила је лепши и трајнији спомен својим песничким дневником *У Фрушкој Гори*, писаним од 3 маја до 22 септембра 1854, и изданим у три свеске, прва 1861 у Новом Саду, друга 1862 у Земуну, и трећа 1866 опет у Новом Саду.

Дању заузета домаћим пословима, читањима или девојачким сањаријама, она је у вече, у тишини, у својој мирисној соби девојачкој, бележила утиске које је дан оставио на њену осетљиву душу, уносила своја писма Љубомиру П. Ненадовићу, Вуку Караџићу, преводе из Франкла или Балзака, народне песме и приповетке, рефлексije о садањем васпитању младих девојака, цео један млад, свеж живот, сву своју осетљиву и књигама загрејану душу.

Тај живот младе песникиње има извесне поезије, поред свега прозачнога оквира у коме се креће. Она је кћи сеоскога попа, сама живи сеоским животом и хвали се својом „селском простотом“. Она шије кошуље, плете чарапе, тка на разбоју, пере рубље, меси хлеб, надгледа како се виноград окопава и трава плеви. Она се добро осећа у тој сеоској атмосфери, у

мирису планинскога ветра и босиљка из мале баште. У јутру крупним очима својим она гледа буђење живота на селу који су сеоски петлови огласили, слуша блејање оваца, рикање волова, пуцање бичева, песме копача ранилаца. Она воли тај прост свет и има топлих симпатија за сељака, „на кога труде Бог благу росу и плодну кишу шаље“. Она обилази болеснике, учи сеоске девојке женским радовима, пише молбе онима који имају посла са судом, родитељска писма момцима у „солдацији“, а када прође селом, голуждрава сеоска деца лете јој у сусрет и у наручја.

Слободне часове проводи она у страсним читањима, и некад не може да се најкали што нема времена да се сва преда сновима и илужијама које књиге дају, да подигне свој вазда отворени дух, и да испуни своју немирну девојачку душу. Она заборавља на своју ситну егзистенцију кћери сеоскога свештеника, читајући Гетеа, „евангелиста нашег столећа“, мрачног и поетичног, „са раздробљеним срцем“ Бајрона, осећајнога Жан-Жак Русоа и патетичнога Шилера.

Са „пастирским шеширом“ на глави, она иде у виноград, седа под своју драгу „марелу“, Девојке певају, она слуша и бележи: *Равно поље, жао ми је на те, Ранила Милка тицу славуја*, и шаље их „Господину Вуку“, са речима: „ево још песама народних, донетих прекјуче из винограда“. Каткада чита своје драге

песнике, гута *Путничка Писма у Шуладинци*, сања велике страсти и поетичан живот, а у души јој одјекује цвркут тица и одблескује се плаветнило неба. „Како је лепо, пише она у једном писму, како чаробно на високим бреговима моје Фрушке Горе!. Ја разумем ову лепоту, и ако ми људске речи остају чудновато неразумљиве. Ја припадам својим бреговима“. Њен поглед лети на јато чворака који падају на зрело, модро грозђе, на далеке „миле сербске брегове“ Цер и Авалу, који се у даљини дижу као Арарат слободе њенога народа. И тада јој се у срцу јавља „узвишена мисао“, коју после слаже у стихове. А у вече, у неосветљеној соби својој, наслоњена на прозор, гледајући са чежњом у мрак, она уз гитар пева песме Васе Живковића, или узбуђено пише:

Сјајни месец краси небо
И полако шестује,
Поглед ока мога њему
Тугујући следује.

У њеном дневнику љубав према народу и љубав према простом животу и природи сливају се у складну целину. Она је задахнута идејама Жан-Жак Русоа. Свршила је „обершул“ у Варадину, била на „изображењу“ код једне „васпитатељке, пореклом Мађаркиње и благороднице“, научила је немачки и свира у гитар, али она не воли то помодно, туђинско „воспитаније“, сав тај „отров западне цивилизације“. Она хоће да српска девојка у

првом реду буде Српкиња, родољубива, побожна, скромна и радна, да воли свој матерњи језик, своју прадедовску веру, природан живот, благе нарави. Она се поноси тиме што у кући ради као и обична сеоска девојка која књигу није у руци имала. „Мало прије, вели она, да је дошао тко, би зачуђено погледао кад ми мама рече: „Иди умеси једну питу за ручак“. Јер то свету није познато, да ја и сем писања што радим и радити умет, већ ме праве да сам слепа код обадва моја лепа бистра србска ока“.

Као права романтичарска душа, као кћи једног старинскога свештеника, који је, како изгледа, доста озбиљно узимао своје црквене дужности, она има побожности, као мало ко од њених савременика, који су либерализмом клизили ка верској равнодушности. И она пева

Чувај се онога који вере нема
 У својој души ни Цркву ни Бога,
 Том љута гуја у грудима дрема
 И свето ништа није код тога.

Она сматра за велику несрећу народну што „учена и отмена класа“ упада у „ништедржање“ вере и цркве и што се за мерило образовања почиње узимати неверовање. „Ја се срдим, вели она, на нашег великог песника Његоша, што је казао, да се не пита како се ко крсти, већ чија му крвца греје прси. Нема од тога ништа: ко се како крсти, онако му дишу и прси, то нас бар искуство учи“.

Али ма како цео живот младе песникиње изгледао миран и ведар, а њене идеје једноставне и обичне, у ствари њу тиште муке, и она се не осећа најбоље. Она је престала бити „србска девојка“ и постала је литераторка, која каткад и иде до *плаве чараше*. Она прича, како, кад иде у друштво, не воли да је показују радозналима и поштоваоцима, „јер, вели, не марим да ме ту од главе до пете мере, и да после приповедају да су видели Списатељку“. Као сасвим обичну ствар, која се по себи разуме, прича како су у Врдник дошле да њу виде „две Енглескиње, списатељке обе“... Кад је њена слика требала да изиђе у *Путнику*, она се љутила што је била рђаво израђена: „та мене би стид било од моји' високи' и велики' уважаатеља, од мога и туђег народа...“ Може она говорити шта хоће о свом задовољству у идилском тихом животу, о својој љубави за „доброг отца“ јој „Аву“, за милу „Маму“, о својој тихој срећи под скромним родитељским кровом, ипак њена душа жуди за нечим вишим, ширим, за животом са више догађаја, боја и страсти. У писму својој „по художеству и по поезији посестрими“ Мини Карацић, „другарици душе“ своје, она се већ 1853 жали на своје „мутне дане“: „Моје је цвеће које сам некад у лепим сањаријама гледала увенуло, дуга болест послови и узнемиравање, све се то у једну кладу сваљало, па духу ни маћи не да...“ Материна смрт за њу је била велика

несрећа. „Ни раније нисам имала много веселих часова, а сад ни минута, јер ми је с мајком умрло све, једном речју све“. 1858 она се горко жали: „судба је мени одредила сасвим противно моме духу и мојим тежњама... мој је душевни живот престао, престао у сваком смислу, и ја сам мртва...“ И као да је предвиђала свој жалосни свршетак, писала је: „зашта ће мога живота сунце у ком крају туђег света — и то ће ми бити одзив оној љубави коју сам у срцу за мој Род носила“.

Породица нерадо гледа да се једна женска глава одаје на списатељство које је било тада чудно и код мушких, а камо ли код једне девојке, и то још свештеничке кћери. Родбини се не свиђа та необична, занесена девојка која се дописује са мушкарцима и мисли и говори као каква јунакиња из романа. Када одлични гости долазе, породица се њоме поноси, али у обичним часовима сматрају је за „фантазију“, која ремети спокојство и склад једне обичне куће. „Ја сам једна птица, пише она у једном писму из 1854, залутала у гај, где међу хиљадама других птица дрхти усамљена“. Свештеници из околине, очеви пријатељи, прекоревају „Аву“ што допушта тако неприличан живот својој кћери. Када је патријарх Јосиф Рајачић посетио њену кућу, и када му је мати са поносом представила своју кћер која пише стихове, патријарх је грубо младу песникињу запитао. „А знаш ли да куваш и да краве музеш?“ И Ми-

лица, која се осећа сама и туђа у околини својој, у средини „несродних људи“, „себи неједнаких“, пева:

Перо моје, перце мало,
Зашт' ме свет због тебе коре?...

„Душом мојом узвила сам се над овим светом, која због мог књижевног занимања трпим од нижег света“. И она се баца у рад и снове да угуши то осећање тескобе и оскудице ваздуха: „Књига, перо, гитар и сестрица, то су ми сви моји содружници, и то тако мили, да покрај њи' заборавим да ван ови' брегова има још света...“

Са дневником Славка Златојевића, *У Фрушкој Гори* Милице Стојадиновић иде у најважније, најтипичније интимне документе романтичног духа у нашој књижевности. То је не само живот једне осетљиве и разгрејане душе, то је приложак за моралну историју, за познавање стања духова тога занимљивог доба.

* * *

Много више но њени списи, и у стиху и у прози, вреди њен сентименталан живот, повед срца једне идеалисткиње коју је живот немилосрдно обмануо.

Она је била лепа. Имала је здравља, свежине, срца, и била рођена за љубав. Сви који су је знали и описивали говоре о њеној реткој

лепоти. И Ђорђе Рајковић и Милорад П. Шапчанин имају једну исту реч за њу: „необична лепота“, И један бечки сликар, чије је речи она забележила 1854, и песник Франкл, скоро четрдесет година доцније, једном истом речју кажу да је имала: *erdenfremde Augen*. Исто тако, један од њених савременика, када и данас говори о њој, са треперењем у гласу вели: „имала је крупно, црно, чудно око“. Рђаво израђена њена слика у *Путнику* (1862, св. III) показује је као стаситу девојку, са пуним и гипким стасом, дугим лабудским вратом, великим челом, снажним носом, са пуном руком која изилази из широких старомодних рукава. А Франкл, који је за њу имао нежности, описује је: „Њена фигура била је уочљива. средње висине, са пластички изразитим јасним облицима, са бледим, као у Богородице лице, са челом надкриљеним мрком косом. Велике црне очи гледаху с мирноћом која као да не беше са овог света, а само меланхоличан јој израз био би каткад ублажен осмејком њених лепо састављених уста“.

Њу су волели. Индискретни биографи њени причају да је један млад и образован човек отишао у калуђере што је песникиња остала студена пред жаром његове велике љубави. Она је живела у књигама, одскакала од своје средине, и људи који су је тражили били су јој сувише обични, и испод ње. Она има глас, да је „уображена“, „горда“, „високо-

учена“, јер када дођу просиоци, она побегне на таван да избегне њихова страсна пијења у очи, простачка удварања и глупе разговоре. Она је била добра Српкиња, и није хтела поћи за једнога Немца који јој се иначе свидео. „Ја не могу, ја не смем да вас волим“, писала му је она. Она се хвали кад је била у Бечу да је „туђинци за чудо радо имају“. „После су ми говорили да им С.... [она се стиди и преза да напише реч: снаја!] будем, али моје србско срдце није могло на тај предлог пристати, јер нема овај свет ни титуле ни блага, за које би ја одпадница од мог рода била, па ма моја будућност како суморна била, као што ће и бити...“ И увек трезвени Вук Караџић јој је писао: „Не пуштајте Ви тога Вашега Нијемца, ако му не налазите друге мане осим што није Србин. И ја сам се оженио Немецом, па зато ни једну длаку нијесам мање постао Србин него што сам прије био, или што бих био да сам узео макар какву Српкињу, а ви још можете придобити нову заслугу у Српству, ако мужа свога којом срећом наговорите те прими наш закон“.

Она је волела. Кога? И када? На то се одговара само слутњама и претпоставкама. Ова млада и лепа егзалтована девојка, која је дане проводила са сентименталним књигама на крилу и коју је ломила потајна чезња, није волела да говори о љубави. Њена пријатељица Мина

Карацић говорила је о њој: „Она је као нека лепа нимфа из света бајке, која буди љубав, али је сама не осећа.“ Када су је прекоревали што пева само *српскости*, што је тако студена као да „место срца носи камичак у груд’ма“, она се бранила: „*случајно* кад би’ ја место камичка носила у мојим груд’ма облик какове сродне ми душе, зар би тад као србској девојци приличило певати: чуј свете, ја сам заљубљена“. И то није лицемерство *наравности*: она је тврдо уверена да „стид карактеризира србску девојку“, и њој је идеал њена имењакиња из народне песме, Милица дугих трепавица, која, играјући у колу, обара поглед у црну земљу и зелену траву, јер, није вила да гледа облаке но девојка да гледа преда се...

Не може се довољно нажалити што ова девојка која је имала осећања и унутрашњег живота није певала и причала оно што јој је било најинтимније и најглавније: то би свакако било занимљива и једна од најлепших љубавних повести српске књижевности.

Како би вредело знати каква су била њена осећања према Љубомиру П. Ненадовићу! Јесу ли то биле књижевне симпатије према једној „сродној души“, или, што је вероватније, место „камичка“ било је одиста „срца“ у лепе младе песникиње? Ненадовић тада није био онај доброћудни стари господин са дебелим белим брковима и очинском благошћу у погледу, „Чика-

Љуба“, каквога смо ми запамтили. То је био Ненадовић каквог је *Шумадинка* донела: млад „појета“, са дугом косом, пламеним очима, са озареним великим челом, са раздрљеним вратом и дугим таласавим романтичким плаштом преко рамена, наслоњен на стену, као Ламартин на обали свога поетичног језера, Ненадовић који је тада певао „Лауру“, волео и био вољен. Она се са њиме упознала у Београду октобра 1851 и то је сматрала као један од најлепших тренутака свога живота. Ненадовић је за њу био „песник од Авале“, највећи песник српски. Она се љутила на завидљиве критичаре што не цене довољно његове „лепе песме“, и желела им да се њихова дела читају колико и *Славенска Вила* и *Дојчиновић Војин*. За њу је био празник дан када јој дође *Седмица*, и са тајним узбуђењем узимала је у руке да чита „Љубомира“, његове „чувствителне песме“, које су силно налазиле одјека у њеном срцу. Она је у преписци са њиме; и његова слика стоји у њеној девојачкој соби. 1853 он је долазио њој у Врдник, и „Фрушка са својим красотама дејствовала је здраво на његов појетички дух“, пише она Вуковој кћери. Исто тако, она је често прелазила у Београд и виђала се са њиме. Они су водили читаву преписку у стиховима, и измењали су међу собом две ласкаве песме, у којима су стихови слаби, али топла осећања очевидна. Ненадовић јој је, 1852, певао:

Одавно твоје лепе песме
 Дирају моја бурна чувства;
 Ал' оку жељном свуда до сад
 Надежда беше само пуста.
 Когод твоје лепе песме
 Прочита, или гдегод слуша,
 Видиће да с' у свакој речи
 Огледа твоја српска душа.

И ја сам пев'о, ал' бадава,
 Песми су мојој ладни људи;
 Твоје су песме, чувства права,
 Ледене за њих нема груди.
 О, певај дуго гласом таквим,
 Браћа те чују са свих страна,
 И за твој венац расте веће
 На српској земљи лаврова грана.¹

То је за њу био највећи књижевни трофеј и она се са одушевљењем захвалила свом „брату песнику“, „певцу врсном“:

О, ја се дичим одзивом тим
 На песме моје што чувство пише
 И још ма докле да певам Роду,
 Не доби' венац лепши више.

Али што рече песми твојој,
 Да јесу наше ладне груди,
 Веруј ми то је грешна скромност,
 Кад лиру твоју свако љуби.

Певај нам, дакле, дуго, много,
 О певај докле имаш света!
 Столеће често не рађа певца,
 А сада теби срећа цвета.²

Али за њен сентименталан живот, за познавање њенога унутрашњег живота драгоцен

¹ Једној Српкињи, Седмица 1854, бр. 29.

² Одзвук Српкиње Љубомиру П. Ненадовићу. Седмица, 1854, број 43.

је њена меланхолична идила из 1861 и 1862 са Ђорђеом Рајковићем. Они су тада измењали једну од најмање баналних преписки на српском језику, и жалити је само што није саопштена сва, и што се не зна за његова писма њој.

Она је тада била прешла пролеће живота, и било јој је тридесет и једна година. Цветна лепота, бујна младост, лепо здравље, све се почело губити. Мати јој је умрла 1855 године, отац јој је пао и сломио ногу, сестра се удала, браћа растурила по свету, она остала да негује болесна оца и да води кућу. Живот јој је тесан и ружан. „Јадна списатељка, прича она, сваки дан код огњишта, па затрпава у пепео бог зна какве мисли и осећаје. Ето мог живота, па тако је од како знам“. Не само што је мучи „слепо истјазивање решенија“ њене будућности, будућности девојке у годинама и без мираза, помисао да ће после очеве смрти остати без крова и без леба. И здравље јој се круни: грознице, грчеви, жутица која је држи пуне две године. „...Слаби моје осећање наклоњено великим стварима, пише она 1860 године, и дух ми тужи, тоне, постепено тоне!“ 1861 године она је била врло несрећна.

Ђорђу Рајковићу је тада било тридесет и шест година, и био је учитељ у Новом Саду. И он је тада имао књижевнога гласа: почео је певати исте године кад и Милица, 1847, у *Подунавци*; његове песме *Сребрносјајна луна*,

неба сјајна царица и Виткостасна Јелица биле су тада врло популарне; његов *Јед и Мед*, који је изишао 1857, био му је утврдио књижевни глас. И он је тада био несрећан: са женом се био развео, и остао сам са малим дететом.

Обоје су били несрећни, усамљени и сентиментални. И почиње роман између ње, „у самоћи својих брегова“, и њега „у шуму светском“, у Новом Саду. „Могли би ми обоје, пише му она, удесити да певамо, јер не знам коме од нас двога тавније је сунце. Најбоље би било да нам сасвим потавни, па да над гробом засјаје...“ Шта је било, докле се ишло, то се даје само слутити из њених непотпуних писама. Из почетка, он је њој „многоцењени“, „многопочитајема“ пријатељ, а она њему „књижевна пријатељица“. После, у колико тон постаје интимнији, она се потписује са „србска певачица Милица“, па „ваша пријатељица“, најзад, само са једним „С“. Из почетка, то су пословне везе, о штампању њене књиге у Новом Саду и растурању њеном, после, удара се у тање жице, долазе исповедање, тешења, уздаси, сузе, клетве живота.

Она га теши у његовој несрећи. 18 априла 1862 пише му на крају писма: „Будите здрави, и вредни на пољу књижевном, а обични живот није подпуно срећан на овоме свету. А шта је овај свет? једно — ништа. Име и душу, ко може нек' сачува, да преко гроба овог света

прође“. У писму писаном на Спасов-дан 1862, она га храбри: „Ваш у писму израз, да ће с Вама да овлада хипохондрија, тронуо ме је до суза, јер имам чувство за познати сву величину несреће Ваше, али уједно морам Вас опоменути да не будете тако слаби духом за сносење своје несреће. Окрените се и лево и десно, пак ћете видети, да подпуна срећа нигди не цвета на земљи овој! Помислите на великог Бајрона, како је и он, са раздробљеним срцем, по свету лутао...“ А другом једном приликом, она му вели: „Ваше уподобљење себе убогом Лазару дирнуло ме је до суза...“ И то није само реч: она је збиља могла плакати над његовом несрећом.

Колико је жена које су у љубав ушле путем сажаљења! Она га је тешила, и изгледа да га је најзад заволела. „Кад вам је најтеже на свету, а ви онда пишите мени, јер ја носим срце у грудима, које је несрећа доста прерано учвелила...“ Када га туга ухвати, она га упућује на Бога, који је источник сваке милости и заборава, али га нарочито позива код „сродне душе“, која га може разумети. „Дођите да видите како је међу мојим бреговима, кад падајуће лишће свуда шушти и све тамно и невесело изгледа“. Она га зове к себи, на „недра мајке природе“: „Ето је сад она (природа) свуда чаром обасута, па изиђите са *изабраним друговима* и разонодите се“.

По појединим местима јасно се даје видети које је врсте било то њихово књижевно пријатељство и међусобно тешење. У једном писму, она га подсећа на пријатне часове које су провели у Новоме Саду код њенога брата. „Кад ударе часи, кад Ви из школе излазите, онда се опоменем, да код нас дођете и проведемо време у разговору о нашој литератури, и једно друго разумевајућ' лепо не знамо кад протече време“. Она се жали да у залуд тражи у његову писму „да Вам је барем први дан, кад код мога брата дођете, било необично, што своју књижевну пријатељицу не видите“, и са меланхоличном кокетеријом додаје: „не, ни-чијем оку не фалим ја!“ 18 априла 1862 јавља му она да је одбила понуду некога који јој се нудио за „брачног друга“: „Ја стојим изван границе тих година, кад груди такве жеље носе, а и у самим оним лепим годинама реко' ја себи, своје просце одбијајући, јер сродне душе не нађо', као оно што Шилерова Јохана рече: Никада брачни венац не ће твоје власи украсити. Бог зна, онај који би ди год за ме био, какве *кврге судбе њега вежу*, каки ли се даљни пути пред нама протежу, да се ми никад пред олтаром Бога састати нећемо...“

Шта је било ту, докле се ишло, на то питање тешко је наћи одговора у овим обазривим писмима, где је пуно алузија и подразумевања. Је ли он на њу мислио, када је 1862, у својој песми „*Љубошевца* (у споменицу Милки **)" певао:

Ал' ни откуд наде није —
 Чуј, о Милка! арфе м' звук,
 Жаловито он се вије
 Тугом пуни цео луг.
 Ах, ти не смеш моја бити,
 Ја ћ' уз арфу сузе лити,
 С њом изданут', веранд руг.¹

Он је често долазио њој, и једно време учио је руски. У јуну 1862 хтео је лето да проведе у Врднику, и већ му је био нађен стан у селу. Између њих било је нечега што се није поверовало писмима. Шта значе оваква места: „Мило ми је било видети да Вас је прилог у Франкловом писму [које му је она дала на прочитање] обрадовао, но и насмејала сам се“. На другом месту: „Ено, видели сте на Видов-дан да нисам могла доспети ни да се очешљам“. И најзад ово, при крају њихове преписке, 27 јуна 1862: „Збиља, пошљите шта сте однели Ви знате, да сам ја погађало неко, па што се чудите од куд знам, да сте ви однели“.

Шта се десило после тога, шта има да значе речи из оног последњег грозничавог писма, потписаног шифром и без датума, које почиње са „бедни мој пријатељу“, где се помиње неко његово „јучерашње писмо“, које је њу „на самом срцу затиштало“, и на крају речи: „немојте ми препоручивати да вас се опоменем, мени вас је тако жао, да ни своју мутну судбу жалосником судбом не оплачем. Ако не

¹ *Борђе Рајковић: Песме*, Нови Сад, 1862, стр. 51.

узмогу доћи, а ви ми пишите. Пишите, јер знате да пишете оном, који вас разумије..."

* * *

После те плачевне идиле, Милица је наставила свој једнолик, сив и тужан живот. Било је промена и догађаја, али без старе чистоте и поезије. Она која је црвенела од речи „љубав“, и није смела да напише реч „снаја“, дошла је до сасвим других појмова и навика. Она није више могла рећи као француска романтичарка Анаис Сегала:

Ma vie, ô mon Seigneur calme s'en est allée;
J'ai fait comme le lys dans la vallée,
Je suis morte dans ma blancheur.

Лепота и младост су одлазиле, празнина је остала у срцу. Отац јој је умро. Она остаје сама и изложена ударцима живота. „Увек ће остати љага, пише она, како се са првом српском песникињом поступало, кад је остала сироче без оца и мајке“. Њена последња нада и уточиште је поезија, која је диже „изнад ове долине света, у којој узвишена душа има често горка искуства“. Али и ту је њена зла судба гонила, и глас који је као књижевница некада уживала нестајао је пред сјајем нових, младих имена.

Милорад П. Шапчанин, у *Монаху Бенадију*, описује је у том добу када је све за њу уми-

рало. „Стихотворка нас дочека, вели он, причајући своју походу у Врднику, напред себе са листом у руци. Тада је могла бити у четрдесетим годинама, лица увела, али још пуно трагова од необичне лепоте; коса, високо чело, јунонски нос, правилна уста све то још чинише врло пријатан утисак. Глас јој беше необично звучан“. Она је у тај мах читала *Шумадинку* и питала своје младе госте да ли се и њима чини „да је Ненадовић наш најбољи данашњи песник“. И онда, њена жалба на живот и „мутну судбу своју“: „Младост однесе собом и песме и жубор и све оне идеале, с којима сам тако весело легала и устајала. Осећам дах старости, који сваки дан леденије пири. Једног дана беше ми цео народ брат, ја, занешеница његова, посестрима, Српкиња. А ко данас мари за овај сломљени цвет?...“

И она је одиста била „сломљени цвет“. Њена „два лепа бистра српска ока“ била су потавнела; „народна јединица“ постала је сирота, напуштена, бедна жена, коју је живот немилосрдно обмануо и измрцварио. Из првога очајања она је прешла у мртву и глуву апатију. Оно што је у младости за њу било „блажена самоћа“ постало је сада чамотно и тегобно животарење. Виноград где је некада сневала и пивала, и двориште које је некада одјекивало од њене песме из пуних груди, обрасли су у корову; на стари кућевни намештај попали су дебели слојеви прашине, а на таваницама пауци

су испрели мреже своје. Најзад, када су дуварови на очинској кући препукли, када се кров наерио да јој падне на главу, она диже руку од имања, остави га да оде на добош, и пређе у Србију.

Она неће да иде својој родбини, и живи од милостије Кнеза Михаила и неколико добрих људи и жена који нису заборавили негдашњу песникињу. Стари пламен угасио се у њеној души, и она више не пева и не пише. Цврчак који је певао док су други збирали зимницу, осетио је сав терет и стид сиротиње. Она је морала мислити као онај француски песник:

Пегаз је коњ који носи
Песнике у болницу...

Последње године живота њена, били су нагло котрљање на ниже. Чиста девица, поетична „кћи брегова“ племенита идеалисткиња, пријатељица и муза песника, била се пропила. И како је страховит био пад те несрећне жене, коју је некада немачки песник поредио са оним „белим, црнооким вилама, пророчким даром обдареним ратницама, видарицама, савезницама јунака, скупљачицама облака, кад играју коло у зеленим кланцима при сјају месечине“! И улицама се често виђала једна висока, бледа и увела жена, у овешталом оделу и са седом разбарушеном косом, која је посрћући и спотичући се ишла улицом, праћена подсмехом уличне

дечурлије. Смрт је дошла најзад, и ослободила је живота. Морао се продати један накит, дар Кнеза Михаила да би се имала чиме саранити. Саранили су је на једном забаченом крају Маркова Гробља, и на плочи записали да се опростила терета и прљавштина живота, дана 25 јула 1878, у четрдесет осмој години свога „беднога живота“.

Такав је био крај Милице Стојадиновић-Србкиње.

* *
 *

Милица Стојадиновић је представница онога доба када се под „бледом луном“, уз гитар, певале „чувствителне“ песме, када се још веровало у „сродне душе“ и плакало читајући сентименталне књиге. Та слаба списатељка имала је много срца и темперамента, преливала се осећањима и поезијом, и била једна од оних ретких жена српских које су створиле себи један виши идеал живота и живе у њему. Тај идеал данас изгледа старински и наиван, али једина у свом поколењу она га је узела озбиљно и трагично. Њени „књижевни пријатељи“, који су се заносили Бајроном, носили дуге косе и играли улоге „фаталних људи“, свршили су као богати и угојени грађани. Она је остала у поетским илузијама своје младости, и страдала што је таква остала. Њен сан живота није се остварио:

она је прошла поред љубавне среће, и књижевна слава прешла је преко ње. Као књижевница она је пала у заборав. На горњем крају напуштеног Марковог Гробља у Београду, покрај ниских, жалосних сиротињских кућерака, посред шибља од живе оgrade и кржљавих багремова, међу искривљеним изразбијаним и потамнелим каменим крстовима, лежи окрњена, блатом замазана мраморна плоча јадне списатељке, као симбол целог њеног промашеног живота и заборављеног књижевног гласа.

Сирота „Врдничка Вила“, бедна песникиња Милица, та жена од срца и искрених осећања, заслужила је да јој се бар спомен сачува, меланхоличан спомен једне жртве идеала и литературе, спомен плачевне музе нашега романтизма.

СИМО МАТАВУЉ.

Београдске Приче. Издање уредништва *Дела.*
Београд, 1902.

Г. Матавуљ је сав свој леп глас књижевни стекао као песник Далмације. Из далматинског живота су његове многобројне приповетке, из Далмације је његов доброћудни, ведри, здрави роман *Бакоња Фра-Брне*, можда најбољи роман који је до сада на српском језику написан, Али, сем Далмације Г. Матавуљ је, још у почетку своје књижевне кариере, описивао и црногорски живот, и он је до сада једини од наших писаца који нам је знао књижевно представити земљу црногорску. Доцније, када је дошао у Србију, пре десетак година, дао је неколико слика из београдскога живота. Сада у овој новој збирци, даје нов низ београдских прича.

За јунаке својих приповедака Г. Матавуљ није узео изузетне природе, јаке духове, развијене јединке, људе у чијим грудима бију бој разне цивилизације, идеје и веровања. Као и у својим ранијим приповеткама, он се са симпатијом зауставио на малим, безначајним и

обичним људима, простим, осредњим, какве на дан по сто пута сусрећемо, и који се са нама посведневно крећу у баналном оквиру свакидашњег живота. Пред нашим очима промићу прљави и искрпљени Цигани, који сарађују једну од својих жена; чиновник, без породице и без љубави, који се привија уз кљасто и занемарено дете своје газдарице; официр „фронташ“, кога су „претпостављени“ бацили у мемљиво надлештво, где пати од носталгије за својим занатом у коме је живот провео, и скупља босоногу децу из крајњег предграђа београдског да их учи војној обуци; пензионар, који је направио кариеру безмерном послушношћу, својим зачуђеним и плашљивим лицем које се допадало „надлежнима“, који је са својом дебелим женом и са три пиротска ћилима у чиновничким сеобама прекрстарио целу Србију, и најзад се скрасио у Београду, дајући новац под интерес, и постећи све постовете; онај други чиновник општински, који се безазлено и поштено дао ухватити у брачне мреже; млади типографски радник и мала шваља, која пада у екстезу читајући бескрајну *Сиротицу Грету* у једном рђавом листу београдском; грудобољна девојка која умире са једним чудним и нежним сном.

Све су то предмети који су се дешавали и дешавају на свима географским ширинама, али оно што је од интереса у овај мах, то је нарочито београдско обележје ових прича. Наслов нешто каже. Београдске приче! Оне су одиста београдске у извесним странама и поједино-

стима својим, и извесно имају нечега локалнога у себи. С времена на време осећа се млаз живота београдског. Ту је и легендарна калдрма београдска, и исцепани сељаци из торлачких села у околини београдској, који раним јутром журе на пијацу; и гостионице које рђаво раде и често мењају газде, остављајући новим сопственицима старе и сталне госте као део намештаја; и они жалосни, убоги „квартири“ од влажне „собе и кујне“, у дугим прљавим двориштима, где сиротиња београдска својим здрављем и животом плаћа тепелуке и гране газдинских жена; и врбица београдска, онај непрегледни низ школске деце са врбовим гранчицама и звонцадима у руци, са радосним лицима и новим хаљиницама, под прашином и младим сунцем лепога пролетњега дана; ту је и пејзаж београдски, банатска равница која се блиста, Дунав, широк, расплунут, тром и чивитасте боје, и Ново Селиште, са својим ниским и белим кућицама и некалдрмисаним улицама, „брдашца и увале, заодевене зеленилом, стрњишта и њиве са кукурузом за врх човека. А све то позлађује сунце са запада и са свих страна чује се свирка, песма, звонца и гласови стоке, као да беше на два дана хода од Београда“. Још највише је београдска приповетка *Избор*. Са свим је београдска она мајка, удовица некога рачуноиспитача, која има две куће у једној раскопаној улици београдској, тип београдске ма-

троне са тепелуком и хаћином од тешке плаве свиле; београдско је и њено прво питање младоме човеку на којег се баца ласо брака: „А молим вас, господине, какав сте ви чиновник?“ Како је жалосно београдска, и колико се пута одиграла ова сцена:

Радмила зажмури и рече лагано:

— Мени се допадају озбиљни људи!

Затим га болећиво погледа и додаде:

— Озбиљни као што сте ви!

Он уздрхта. Узе је за руку.

— Дакле,... дакле,... ви ме мало волите?

Радмила се истрже, затрешта очима и стаде викати:

— Мати! Мати!

— Шта? Шта? пита он.

— Мати! Мати! понови девојка, па га узе за обе за обе руке и привуче.

Удовица упаде.

— Шта је дете?

Радмила јој се обеси о врат, вичући:

— Мама, ето ме проси Г. Емил!

Жена занеми за тренутак, па загрли кћер и стаде је љубити, па загрли Емила. Најзад јој се засузише очи, а у исти мах и језик јој се отпетља, те засу:

— А, дакле, тако, лоповиједни! Дакле, тако, испод жита, иза леђа старој Марији, а!? Чекајте ви само!...

И опет их привуче к себи, те их стаде грлити и цмакати...

Само, само, ове београдске приче ипак нису довољно београдске. Оне јасно кажу да Г. Матавуљ, поред свега свога књижевнога талента и образовања, није успео да уђе у београдски живот и да га јасно и изразито представи. Ако не можемо о чему другоме, ми, рођени Београђани, Београђани из Београда, можемо о томе говорити. Београд је у нама у чару првих детињских успомена. То су они

стари шанчеви, обрасли у кукути, ђулу и у чкаљу, опале турске куће са широким и гроздастим чардаклијама и шан-дудовима, нестале чесме: Чукур-Чесма, Сакар-Чесма, Тоскина Чесма, онај стари Београд са уским улицама и ћерамидом покривеним кућама; омирске бомбе Дорћолаца и Цигамалаца, Врачараца и Палилулаца. Чудан је, несхватљив је наш Београд, са оном силном мешавином раса и народности, са Немцима, Чесима, Мађарима, Јеврејима и Циганима, тако да личи на удолицу у коју се сливају људи са свих страна, у борби за комад хлеба. Ко сачињава Београд, и шта је то управо београдски живот? Да ли она стара грчка и цинцарска буржоазија, сада посрбљена, себична, грабљива, ђивтинска, са кућама пуним бакарнога посуђа и турских ћилима; или оно полу-сеоско становништво у Палилули, са својим торлачким говором, са колом које игра недељом на раскрсницама, са својим једрим девојкама и момцима убојицама; или становници Јеврејске Маџе, старци, у фесовима и пругастим антеријама, са лицима и брадама као у библијских пророка, девојке црних и пламених очију, које брзо вену као прерано процветало цвеће; или чисто српско становништво, млада буржоазија, мали трговци, занатлије, чиновници, скоро досељени из унутрашњости Србије, који су донели особене типове и обичаје својих крајева; или оних десетак хиљада Старосрбијанаца и Македонаца, који чувају своје одело,

имају своје каване и еснафе; „Пречани“, који се као оаза држе са својим развученим говором и ситним претенсијама на „ноблес“. То је чудна мешавина Истока и Запада, лагано распадање и нестајање једнога света који је осуђен да пропадне, али који се, у одломцима, окрњен, са муком, диже на рушевинама и у пукотинама старог света. Ко ће нам рећи шта је Београд, Београд у хаотичном стању распадања, Београд где се сукобило неколико векова, неколико народности, неколико раса, неколико цивилизација, Београд пометен, избивен из колосека, безбојан? Све нам то још нико није казао, и ми осећамо да Београд, у чији оквир Г. Матавуљ ставио је своје приче, није наш Београд где смо света угледали.

И зато није много замерити Г. Матавуљу. Било је две велике тешкоће које је он имао да савлада, и које није могао савладати. Једна тешкоћа била је та неодређеност Београда, његова безбојност, неизраженост, факат што је он у стању прелаза, што непрестано личи на дечака од четрнаест година који је изгубио чистоту и наивност дечјих црта, а још није добио одређене и мушке црте младићске; што је као онај мутни јутарњи час када се ноћ губи, тама проређује, а неко прљиво белило почиње се дизати са земље. Друга је тешкоћа била што Г. Матавуљ није из Београда. Ових десет-петнаест година које је живео у Београду нису му биле довољне да осети и про-

никне све особености београдскога живота. Треба упоредити његове далматинске приповетке, права мала узор-дела, сочне, свеже, пуне живота, са овим безбојним, сувише општим, нешто хладним сликама, па да се виде шта значе први, детињски, утисци, силни, свежи и неизгладиви. У томе се огледа позната психолошка истина: да су први утисци најинтензивнији и најтрајнији, и да успомене нису ништа друго до продужење једнога осећања које се већ једном осетило. Може Г. Матавуљ још двадесет година седети у Београду, са најбољом вољом, са највећим талентом, и са најпотпунијом књижевном спремом, он никада неће моћи осетити оне интимне, танане преливе које чине одлику београдског живота. За пуно ствари он неће имати очију, многи звуци неће наћи одјека у његовој души, и он ће у опису Београда вазда опомињати на странца који је добро научио српски језик, али без осећања језика и са туђим нагласком.

Као и све што изилази из пера овога одличног писца, *Београдске Приче* су занимљиве и читке, и свакако су једна од најбољих књига што нам је прошла година дала. Француска пословица каже: и најлепша девојка на свету може да дâ само оно што има, и Г. Матавуљ је дао оно што је било у његовим силама, покушавши ствар која вреди да се изведе. Само, поред свега, и после његове књиге, наш Београд има још да чека свога моралног историка.

БОЖИДАР КНЕЖЕВИЋ.

Мисли, Београд, 1902.

Као болесници који познају своју болест, ми осећамо да страдамо од оног индолентног, чамотног Истока који нам је у крв прешао. Четири стотине година робовања под једном фаталистичком и нижом расом оставиле су дубоке и неизгладиве трагове на нашем националном карактеру, и требаће још много воде да протече Дунавом, па да се сасвим ослободимо тога кобног наследства прошлости. Шта се само зове животом у нас! У културним, западним земљама човек троши своју животну енергију у производном раду, у корисном такмичењу, у савлађивању природе и у освајању истине, у јавним пословима и у политичким борбама; код нас, хвала буди урођеном источњачком немару и родољубивој и интелигентној политици „стишавања страсти“, убијено је свако интересовање за јаван рад. У накнаду за то, цео наш живот збио се у међусобну мржњу, у лична прогоњења, у мрачну злобу, у вођење туђе бриге. Цела Србија постала је

један велики ђепенак, са кога сваки по цео боговетни дан мисли о томе шта му сусед ради, ради чега се са женом свађа, и шта има за вечеру. Скандали се дочекују са гладним одушевљењем, људи су добили вољу да пакоете и подмећу не ради неке личне користи, но просто с тога што им то чини задовољство: зло ради зла! Простора нема довољно, ваздух је постао редак и загушљив, прохтеви су страховито набујали, амбиције се невероватно разудале, све се озлобило један на другог као никада до сада, и у гурању, гажењу, крхању, изгубио се сваки обзир, свако осећање људскога братства. Ми почињемо личити на изгладнелу гомилу курјакâ, који су, урличући, стали један другог да раздиру. Када човек посматра наш живот, пада му на ум она страховита казна којом су стари Римљани кажњавали матероубиство: осуђеник се ушивао у кожну врећу заједно са мајмуном, псом, петлом и змијом, врећа се бацала у море и тонула је, док су се несрећна створења у њој гребла, уједала, раздирала и крвавила. Страсти су у нас одиста стишане, али оне страсти које, као ватра метал, чисте, чине човека јачим и бољим, страсти које га дижу на ноге и крећу напред, које су створиле све велике тековине културе и које значе живот. У место њих распирале су се најниже, најгрубље, највулгарније, злоба, злурадост, бестијална наслада пакостити, жеђ за уживањем и готовост да се за то све учини

и све прода, животињска потреба да се све сроза и све у блату изједначи. То су ствари које се виде и чују сваки дан, и већ је постало банално помињати их. А живот који ми данас водимо јединствено личи на тамницу у којој се гуши и грца од таме и мемле.

У једној таквој средини Г. Кнежевић је имао интелектуалне и моралне јачине да се на крилима мисли издигне из општега јада и блата и испне на чисте висине филозофске ведрине. Он је изишао из своје средине и из свога доба, повукао се у мрак, да одатле, са болом и горчином у души, посматра „шта они осветљени раде“ и да слуша курјачка урликања својих красивих савременика. Он нам је дао једну лепу, мисаону и чисту књигу, једну од оних књига које се не јављају сваке године, и које своје писцу стичу у исти мах и поштовања и симпатија.

*
* *

Мисли Г. Кнежевића, по своје облику, иду у моралистичку књижевност, у књижевни род који је био познат и омиљен још у класичној старини, када се филозофија ограничавала готово само на практичну етику, а реч филозоф означавала мудра човека који свој живот удешава према захтевима разума и врлине, имала исто значење у каквом је узимао и наш мудри и добри Доситеј Обрадовић. Француска

књижевност XVII и XVIII века, са Паскалом, Ла Бриером, Ла Рошфукоом, Вовнаргом и Шанфором има да покаже најсавршеније представнике те врсте, која је, тако рећи, постала један националан род њен. Оно што одликује моралисте, то је практичан значај њихове филозофије, тражење смисла, вредности и услова људскога живота. Нико од њих није имао научних претензија, нико није стварао нарочити филозофски систем — сем Паскала, чије *Мисли*, нађене у посмртним хартијама, требале су да послуже као грађа за једно велико теолошко дело, које је имало да докаже основаност и спасоносност хришћанске вере. Моралисти су били више књижевници но филозофи, који су живели и боловали бол живота, који су уопштавали своје стечено искуство и примљене личне утиске, и у кратким, једрим, конденсованим, духовитим и изразитим реченицама износили своје погледе о практичном моралу, о односима човека према човеку, о друштву, о људским радњама, о побудама њиховим, критикујући, цртајући, жигошући и светећи се у прозним епиграмима својим. Ако се уобичајени назив моралиста узме искључиво за ту врсту писаца који су више књижевници но филозофи, и који се од филозофије баве само етиком, и то појединим случајевима практичне етике, Г. Кнежевић не припада њима.

Пре свега, наш писац је по својој струци научењак. Он је српски преводилац Бекла, он

је дао једно учено дело о *Принципима историје*, које није довољно оцењено. Мисли, које нам сада саопштава, само су упрошћене, популаризоване идеје његовога ранијега дела, учињене приступачним и широј публици: средња полука раскована у ситан новац. То су мисли једнога научника који је хтео својим апстракцијама да да више мање књижеван облик. Г. Кнежевића мало занимају свакодневне радње људске, и он држи да се у филозофији у толико иде даље, у колико се даље одмиче од људи. Он се бави највишим питањима духа људскога, питањима која су дала права једном античком филозофу да човека назове „метафизичном животињом“. Човек према човеку, човек у суженом простору данашњице, мало га занима; он га посматра у космосу и у вечности, проучава односе човека према Богу, према природи, према васељени; он тражи да продре у логику ствари, бави се процесом културе и човечанства, ходом и судбином човечанства, генезом идеја које га напред крећу. То су одломци из једнога великог научног дела које би се могло назвати *Човек у васељени*. И када се човек посматра са тих висина мисли, он мора да изгледа једна безмерно мала тачка у пучини простора, једна речца у огромној и непрелистаној књизи времена. Када се види каку улогу игра с једне стране слушајност, с друге нужност у људским радњама, човек осети своју немоћ, немоћ своје мисли и

немоћ своје воље. И онда, ћутање изгледа последња реч мудрости. „Што се даље иде од човека, све мање има да се говори.... Светлост је једини језик звезда, мрак једини израз вечности“. „Оно остало је ћутање“, како је рекао племенити кнежевић дански, испуштајући своју немирну и болну душу.

Главна преокупација нашега писца јесте религија, као и у Паскала. Паскал мртав болан, диктујући у перо својој сестри, унео је у своје дело сву своју поноситу природу, несаломљиву енергију, пламену страст, силан и славољубив дух, који се ради мира савести, ради откупљења душе и извесности без које није могао да живи, ничце простире пред проливеном крвљу Христовом, у религији тражи ослонац, потпору, утеху, извесност по што по то, гледајући у апсурдности највећи доказ божанскога порекла верских догма, јер да их је човек стварао, он би их створио логичнијим и вероватнијим. Он је видео „целу васељену нему, а човека без светлости, остављена самом себи“, и очајнички, грчевито, дављенички, ухватио се за религију. Наш писац, и ако не са толико мистицизма — коме има трага, при свем том —, није остао без религије. Он верује у њу, он у њој види исток и заход ума људског, из ње је све истекло, у њу ће се све стећи; она је „испољаване људског уверења у надмоћност нечега спољног над њим — природе и њених појава, богова, бога“, она је „опште располо-

жеће духова“, „топлота са мало светлости“ — док је наука „светлост са мало топлоте“. Релативно, највећи део ових мисли иде на апологију религије, и то у толикој мери да историчара каткада сасвим нестаје пред филозофом. Када Г. Кнежевић каже да је „само хришћанство било толико моћно да дигне масу друштва људског на висину историје“, ја се бојим да он не заборавља паганску, нехришћанску Атину и Рим, за које се не може рећи да нису били на врло великим висинама историје. Када тврди да је религија крчила пут науци и филозофији, да им она даје храну, то може бити, ако се религија схвати као метафизика и етика примитивнога човечанства, као први и наивни одговор на вечито питање: *зашто?*², али је противно истини, када се примени на религију у њеном историјском развоју, у новом добу, када се човек сећа оне дуге мартирологије научењака и мислилаца које је религија слала, *ad maiorem Dei gloriam*, на ломачу и у затворе, када се зна да је сваки напредак у науци учињен и данас се чини не услед религије, него и поред ње, у пркос њој, да су наука и религија два таса на теразијама од којих се један у толико диже у колико се други спушта.

До душе, Г. Кнежевић не схвата религију у свакодневном смислу речи, и отуда читање његове, иначе у сваком погледу препоручљиве књиге може дати места више но једној забуни. Он тврди да има религије и религије, да поред

ниже има и виша религија, да оне стоје једна према другој у истом односу у коме хемија према алхемији, или астрономија према астрологији. То је идеална религија коју би пантеисти писали са великим Р: Религија. Хришћанство не остварује тај идеал, оно је један велики корак у напред, али још не „потпуна и савршена истина“, но увек само једна јерес. Права религија треба да буде католичка, у етимолошком смислу речи, велика духовна заједница рода људског, општа хармонија свих људских савести и аспирација. „Праву и чисту религију може исповедати само потпун, зрео човек, само човечанство. У форми и фази националних држава и државних јединица, човек може исповедати само јереси“. Данашња религија, религија обичних људи, само је једна више врста фетишизма; на њено место треба да дође рационална религија, чији би први члан био: рад. „Поштен рад уједно је молитва Богу, и то довољна молитва. Све зрелији ум све више избацује све празне речи и церемоније из религије, и сав култ Богу своди на поштен рад“.

Када неко има овакве идеје, за њега се може рећи и да је религиозан, и да није религиозан. Ламартин, када је писао своју дивну пантеистичку епопеју *Пад једнога анђела*, држао је да је непрестано добар и ортодоксан хришћанин, док су црквени људи тврдили да је то дело чисто атеистичко. Религиозан је Босие, који у XVII веку говори: „Јеретик је

сваки онај који има какво мишљење“; религиозан, у наше дане, американски пастор и теолог Хенри Вард Бичер, који вели: „Нико не треба да се броји међу неверујуће, ако види у правди велику веру људскога живота, и ако тежи што потпунијем потчињењу своје воље своме моралном смислу“.¹ И једно и друго зове се религија! Очеvidно да има два појма у једној истој речи. Спенсер, наш Г. Кнежевић, узимају религију у смислу једне пречишћене метафизике, као сталну потребу духа човекова да не застане пред препонама, и да спекулише о недокучљивоме. За велики број филозофа који речима дају њихово реално, опште примљено значење, религија је Црква, систем догма, култ, вера у откровење и у чудеса. Схвати ли се религија као метафизика, као истраживање крајњих узрока, онда се ствар мења, и онда је цео свет религиозан. Само, с друге стране, питање је да ли рационална религија, пошто је одбацила језгро, има права да сачува име, и да ли је она уопште религија? Протестантизам, који је највећма рационална — или најмање нерационална — религија има то својство да у њему човек постаје нерелигиозан и

¹ У првом броју *Анала Световне Омладине*, који су од 1 јуна ове године [1902] почели да изилазе у Паризу, Ернест Лавис написао је ове редове: „Бити световњак, то је имати три врлине: милосрђе, то јест љубав према људима; наду, то јест благотворно осећање да ће далеко потомство доживети дан када ће се остварити снови правде, мира и среће које су некада сновали, гледајући у небо, наши далеки претци; веру, то јест вољу да верује у победоносну корисност сталнога напора“.

атеист, а и не опазивши прелаз и промену. Професори на теолошким факултетима у Француској Швајцарској споре откровење, одбацују божанско порекло Исуса Христа, не верују у чуде-са. Пре две-три године ја сам се запрепастио кад сам тамо слушао једнога пастора како ускршњу беседу у храму почиње овим речима: „Данас је, браћо моја, Исус Христос васкрсао, *као што се вели* (on dit.).“ Г. Кнежевић у своме рационализму иде даље од либералнога протестантизма, и ја се бојим да он не узурпише назив религиозна човека. То ће му по свој прилици рећи и сарадници *Весника Српске Цркве*, ако којим случајем буду писали о његовој књизи у своме часопису.

После религије, етика. Г. Кнежевић не верује у урођену доброту човекову, он не држи да је човек анђео, пали Бог који се, по песниковим речима, у својим светлим тренуцима сећа свога небескога порекла. Као готово сви посматрачи човека, он нема никаквих илузија о њему. „Човек је одевена животиња“; цивилизација је „политура дивљаштва“. Човек, — Тенов „свирепи и похотљиви горила“, Ничеова „плава бестија“ — никада није био добар; није њега цивилизација покварила, но му је дала оно мало углађености и благости што сада има, и цео напредак није ништа друго до лагано и мучно укрођавање животиње која дрема и режи у свакоме од нас. Велика осећања: правда, љубав, племенитост, истина, само су „мала,

скоро пуста острва у широкој пучини мрака, несвести и маскираног дивљаштва и животињства.“ Човек се састоји из бриге за живот, тапштине, зависти, славољубља, религије, моде, подражавања и страха, а један мален део његов сачињавају: племенитост, хуманост, тежња за слободом, правдом и истином. Идеје нису ништа друго до генерализовани интереси, као што су интереси ситне идеје појединих времена, народа, класа и појединаца. Све се диже из мрака и блата: истина из заблуде, слобода из ропства, правда из неправде, закон из безакоња, — свему је крајњи узрок у животињској природи човековој и у његовим животињским потребама. Прави морал није ни морал нужности, ни морал интереса, ни морал страха; морал није: *не треба*, или *не мора*, или *не сме се*, морал је: *нећу*. Није врлина не грешити, но моћи а не хтети грешити.

У осталом, један морал као и једна религија, не постоји за све људе. Има две врсте људи: светиња, маса, нижи људи, и елита, виши људи. Људи се не деле на те две велике класе ни рођењем, ни новцем, ни положајем; једни стоје над другим својим вишим особинама духа и душе, тиме што представљају једну вишу, савршенију, отменију врсту човека. Човек масе живи само чулним животом, то је пре животарење, животињска егзистенција но живот свесна и словесна човека; он је кратковид и не мисли, он види радњу али не и бивање, он

чује избијање часова али не континуитет времена. Виши човек живи духом, он представља тип савршена и потпуна човека, образац према коме цивилизација има да дотера остале људе; он „тражи и познаје божје законе, не воли људске ситне законе,“ он носи закон у себи, и даје га другима, он крчи нове стазе, он отвара нове видике, он је крмар, вођ, пастир, он је буктиња у мраку за којом пица и тапка људско стадо. Једнакост вреди само за ниже људе; велики људи су неједнаки, као брегови, сваки је од њих величина за себе. Нижи људи су разломци, који треба да се сједине да би чинили једно цело; виши људи су целине сами за себе, и њима није потребно друштво. Није то Ничеов надчовек, који одскаче од осталих својом јаком вољом, силном жудњом за моћ, индивидуални аристократ са основним врлинама: уживањем, властољубљем и себичношћу. Виши човек Г. Кнежевића јесте интелектуални аристократ, човек који много зна, који је продро у суштину ствари, видео немоћ нашега духа и тамнину људских страсти. Он је окусио горак плод са дрвета познања, „стилети критике“ прошао му је кроз груди, и он мора да тугује, и то не речима, које прљају, но ћутањем, које је највиши ступањ поноса и мудрости. Јер, сазнање, истина суши, ситни, хладни. Онај који види и зна потпуно губи све своје илузије, и лед се хвата по његовој души. Знати, значи бити тужан. Резултат миш-

љења није моћи, разочарати се, повући се у себе, понављати у себи онај тајни и погребни став из будистичке молитве: „Боље је седети него стајати, боље је лежати него седети, али од свега најбоље је бити мртав.“

* * *

Облик који је Г. Кнежевић дао својим мислима није довољно *књижеван*. Све подсећа на тежак научан рад, и терминологијом, и многобројним апстракцијама, и извесним недостатком гнзкости, јасноће и концизности. Види се добро да су се многе од тих мисли порађале у дугим радним вечерима, при запаљеној лампи, у самоћи, поред Спенсера с једне, Бекла с друге стране, Код француских моралиста то нису научни афоризми, кратки изводи из појединих глава о историјским проблемима и лапидарне формуле социолошких закона, код њих су то варнице духа, трострука есенција искуства, деликатности и духовитости. То се стварало у једној отменој средини где се живот отмено рафинисао и високо интелектуализовао, у најдруштвенијој средини која је можда икада постојала, у хотелима XVII и салонима XVIII века. То је било оружје којим се борило у оно разговорно и духовито доба, када је једна психолошка опаска, или досетка, била догађај који се муњевито распростирао по целој Паризи, а за тим целом образованом Европом.

И све то углађено, збивено, да се савршеније не да замислити. Тих особина класичних моралиста нема код Г. Кнежевића: он је непрестано остао научник, не напуштајући тешко сварљиви речник науке. Цивилизацију назива: „латентификација бестијалности,“ „бонификација ствари,“ „глорификација рада“; култура је „цивилизација материје“; има речи и о „хоминизацији све већег броја.“ Или зар ово не подсећа на геометријске формуле: „Сваки социјалан човек онако је исто једна формула из пропорције разних елемената као физички и хемијски човек,“ или: „Геније стоји према маси као принцип према фактима.“

Али има исто тако и изразитих, живописних, лепо речених мисли које се могу равнати са добрим примерцима те врсте у светској књижевности. Ево неколико:

Фантазија лети, ум пипа; фантазија иде преко ствари, ум кроз ствари.

Прогрес и цивилизацију раде гладни, а уживају их сити.

Често је најгоре боље од зла, ако ни зашта друго а оно за то што горе не може бити, те се горе више и не чека.

Свет овакав какав је, идеалан је за камење, савршен за биљке, прекрасан за животиње, добар и леп за обичног, нижег човека, ружан за оне који дубље осећају, неразумљив за оне који мисле.

Несрећа је волети истину, а немати снаге сузбити лаж, или бити толико притиснут животом да је морати трпети или одобравати.

Више је за жаљење онај који због памети изгуби љубав, него онај који због љубави изгуби памет.

Ако никојим путем не можете да нађете племенито и лепо, а ви гледајте чему се будале и пакосни смеју; ту ћете га сигурно наћи колико толико.

Заблуда је кад је човек у неку неистину уверен да је истина, лаж је кад човек свесно говори, износи и тврди неистину; заблуда је племенита и природна, лаж је прљава и људска; заблуда је нижи ступањ истине, лаж је препона, сметња истини; заблуда је велика ствар, лаж је ситна и пролазна; заблуда диже и одушевљује; лаж снижава и убија; заблуда је топлота из које избија светлост истине, лаж гаси пламен истине. Само племенити духови блуде, само ситне душе лажу.

Кажу да је сваки своје среће ковач. Само што судба једноме даје и чекић и готово усијано гвожђе, а други га мора ковати често и голом песницом.

* *

Књига Г. Кнежевића неће имати много читалаца. Прво, зато што озбиљније и теже књиге никада немају велику публику; друго, зато што се јавила у једној тако немисаonoј и баровитој средини као што је наша. Мален је број људи који покушавају да даду себи одговора на сва она крупна питања која су у овој књизи додирнута, а право је чудо да се у наше дане, у нас, и могла јавити једна оваква књига. Г. Кнежевић нам је дао пет стотина мисли, које су каткада више научни афоризми но моралне максиме, које ужи круг познавалаца те књижевности не налази сада први пут, али све то сачињава крепку, сочну, мисаону књигу, одаје снажну филозофију прекаљена духа, који осећа своју супрематију и горчину познања, и у моралном стојицизму налази смисао живота. И све су то тако крупне врлине да се може топло поздравити овај први оглед те особите врсте у нашој књижевности.

Али оно чиме *Мисли* највише вреде, то је елевација којом су писане, неки лиризам интелекта, одушевљење духа који „хармонију света слуша очима“. Местимично има акцената који опомињу на какву химну мисли. „Што год је задовољно са животом, оно не мисли. Што је човек незадовољнији са животом, што га живот већма притискује, тим он више мисли; што дубље осећа болове од живота, тим дубље мисли. *Мишљење је одушка од притиска живота, насиља, неправде, мрака; мишљење то је тражење светлости, правде, истине.*“ „*Мисао је уздах духа... што дубљи дух то дубљи уздах...*“ Ситни људи имају довољно ваздуха на земљи, они не уздишу! Треба живети мислити и радити, не чекајући успех, не водећи рачуна о њему: „Човеково је да ради и да мисли; да ли ће урадити, смислити, успети, то није његово.“

Наш писац не верује у бесмртност душе, али је убеђен у бесмртност духа, и он проповеда култ и поезију мисли, откупљење душе мишљу. Да је рођен у вековима вере, у XII или XIII веку, он би опасао мач и отишао у свете земље да ослобађа гроб Спаситељев, или би се повукао у испосничку ћелију, и у светим књигама и верском мистицизму тражио лек од мрачне и крваве стварности. Рођен у наше сиво и суво доба, он је заронио у контемплацију, и у чистој мисли потражио опиума од ружне садашњице, заборав болова које живот

и људи задају деликатним душама. Живот би одиста био страшан без тих спазма мисли, без тога интелектуалног мистицизма, — ако се ове две речи не буне што стоје једна поред друге. Јер, све пролази, све умара, све вара у овом свету; младост копни, срце се суши, љубав вене, пријатељи се размимоилазе, али никада не оставља оно божанско задовољство које се има у дугим зимским поћима, када се живот стиша, жагор легне, а човек осећа како му дух ври, мозак расте, и нови, широки, бели хоризонти пуцају пред његовим разумним очима. *Пес* За људе извесне врсте само је ту простор и ваздух; сва слобода и све достојанство човека налази се у тим светлим тренуцима интензивног унутрашњег живота.

НЕКРОЛОГ БОЖИДАРУ КНЕЖЕВИЋУ.

На дан 19 фебруара ове [1905] године, сниска и тамна Маркова црква у Београду била је пуна ђака, професора и књижевника. Поглед је лутао од гроба једнога краља и краљице до четири детета која су у простом црном оделу стајала крај једног мртвачког сандука. Ветар је напољу силно дувао, дрвена врата су се тресла, у порти је дрвеће шкрипало и јечало, а попови су промукло и нескладно читали опело над мртвим телом Божидача Кнежевића.

Смрт његова пробудила је позне симпатије код шире публике, као што то иначе обично, као што то код нас редовно бива. Онај симпатични београдски свет који живи од скандала и који се духовно рани и облагорођава честитим „вечерњим листовима“ заинтересовао се за човека за кога се вели да је писао дебеле књиге, о чијем особењачком животу круже анегдоте, и који је у правој линији био унук Кнеза Иве од Семберије, прослављеног, као што је познато, драматом Г. Бранислава Ђ. Нушића.

Али је само уски круг људи који још себи допушта раскош унутрашњег живота знао какав је губитак претрпела српска књижевност смрћу овога племенитог идеолога.

То је био човек са обичним животом. Божићар Кнежевић, син Стевана Кнежевића, трговца, рођен је на Убу, 7 марта 1862. Свршивши гимназију и историјско-филолошки одсек Велике Школе у Београду, постављен је 1884 за предавача у Ужицу. 1885 учествовао је као четни комесар у жалосном Српско-Бугарском Рату. 1889 положио је професорски испит, са темом *Утицај Истока на цивилизацију европских народа*. Исте године био је предавач у Нишу. 1893 премештен је као професор у Чачак, 1894 у Крагујевац, и опет у Чачак; 1899. у Шабац, где га је 1900 ондашњи министар просвете, Г. Павле Маринковић, осудио знатном новчаном казном што

га није на улици поздравио! Тек 1902 дошао је са службом у Београд, где је најзад умро, 18 фебруара 1905. И то је све.

Кнежевић је био човек са знатним духовним способностима. Скоро двадесет година провео је у чамотињи запуштене унутрашњости, борећи се као ђаво са дуговима, са меницама, обуставама, забранама и зеленашима, необично неприлагодљив животу према којем је остао сасвим туђ, па ипак успео да ради и ствара дела од трајне вредност. Од њега је остао српски превод Беклове *Историје цивилизације у Енглеској* и Карајлове књиге *О Херојима*. Од две повеће књиге *Принципи историје*, једна носи наслов *Ред у историји*, друга *Пропорција у историји*. Као извод из те књиге изашао је у *Српском Књижевном Гласнику Ред у историји*, и оштампан лањске године у засебну књигу. Од његових *Мисли* један део штампан је прво у *Српском Књижевном Гласнику*, а цела књига изишла је исте године у Београду.

Што је могао дати један човек у унутрашњости Србије при крају XIX века, самало књига, без духовне средине, остављен потпуно само ме себи, у тешким материјалним приликама, то је Кнежевић дао у својим *Принципима историје*. Он је ту ишао за стопама Спенсера, Бекла и Дрепера, у кругу еволуционистичких идеја нашега доба. Стручна критика има да каже свој суд о независној вредности тог оп-

сежног дела, код којег је ван свакога спора велико знање и јак дух.

Оно што је обратило пажњу шире публике на Кнежевића, то су биле његове *Мисли*. Велики број људи, када су их почели читати у *Српском Књижевном Гласнику*, запитали су се: „ко је тај Бож. Кнежевић?"; када су *Мисли* изишле, књижевно име њиховога писца било је створено. Кнежевић је њима дао најбоље дело своје врсте у српској књижевности.

У његовим *Мислима* не треба тражити оне лако фабриковане афоризме, рађене по рецепту или калупу, духовите парадоксе, вешто поређане антитезе, живописне дефиниције. То нису били ни савети практичне моралне филозофије, требник за живот, какав су стари моралисти давали. Поред извесних метафизичких спекулација, поред трагова од суве и апстрактне научне терминологије, он је ту унео врло много *свога*, личнога, аутобиографскога, готово лирскога. И оно што је најбоље и најјаче у *Мислима*, оно што их чини тако од утиска, то је тај њихов дубоко интиман тон.

Писац ових редова написао је пре три године, на овом месту, опширан чланак о *Мислима*, коме би мало шта имао сада да дода. Оно што би у овај мах имао да нагласи, пошто је боље лично познао врло умног и врло несрећног човека који их је писао, то је ону тужну сагласност која постоји између њега и његовог дела, непосредност, искреност тих *Мисли*, то је што

то нису речи но дубоки *уздаси*, како је сам говорио, крици који су полазили са срца и ишли правце ка срцу. У Кнежевића је била стојичка душа која је подсећала на великога Марка Аврелија или незнанога писца *Имитације Исусу Христу*. Сав његов живот, горчина, борба, разочарања, резигнација, збивали су се у те снажне и тужне речи, које су каткада казиване у врло добром и импресивном књижевном облику. Треба навести само неколико тих мисли, па видети колико има у њима болне интимности, интелектуалне егзалтације и трагике целог једног живота:

Кажу да је сваки своје среће ковач. Само што судба једноме даје и чекић и усијано гвожђе, а други га мора ковати често ладно, а често и голом песницом... — Што год је задовољно са животом, оно не мисли. Што је човек незадовољнији са животом, што га живот већма притискује, тим он више мисли; што дубље осећа болове од живота, тим дубље мисли. Мишљење је одушка од притиска живота, насиља, неправде, мрака... — Несрећа је волети истину, а немати снаге сузбијати лаж, или бити тако притиснут животом, да је морамо трпети или одобравати. — Кад се на великим душама почне хватати лед, онда се хвата тако дубок и јак да га никоја људска топлота не може више растопити... — Као бара и океан што су подједнако тихи, тако има људи који ћуте зато што немају ништа да кажу, као што их има који ћуте зато што имају много да кажу... — Ходник живота тесан је и низак, те мала и матора деца лако и весело пролазе кроз њега. Велики духови тешко се провлаче; те обично изразбијани, крвави и рањави доспу до гроба да се у њему одморе.

Такав и то је он био! И када се пише о њему, човеку пада на ум реч Шилерова да су

два пута којима се изилази из живота: један води идеалу, други смрти. Пошто је целога живота, поносит и несрећан, тражио уточишта у идеалу, Божидар Кнежевић је сада отишао оним другим путем са којег се нико више не враћа.

МИЛАН РАКИЋ

Песме. Београд, 1904.

Ми не познајемо други свет
до онај који је у вези са човеком;
ми нећемо друге уметности до
оне која је израз те везе.

Гете.

Има само два тренутка када се у нас то-
лико певало као данас, и то је око четрдесетих
година прошлога века када се „србовало“ го-
тово искључиво у стиховима, и крајем шездесетих
година када је правило стихове све што
је до пера дорасло. Ове последње две-три го-
дине јавила се у нас једна песничка епидемија,
као да се један нараштај без идеја и без
идеала решио да у танке свешчице са неравним
редовима излије сву празнину свога срца и
сву жалосну неплодност своје мисли. Милан
Ракић је један од ретких млађих песника, који
је успео да са својим снажним талентом од-
скочи од те бедне гомиле расплаканих стихо-
творца.

Читаоци *Српскога Књижевног Гласника*,
где се Ракић и појавио и развио, осетили су

да са њиме нешто новије и мисленије улази у анемичну поезију српску. Полако, али стално, непознати Z је привлачио пажњу на себе, овајао корак по корак симпатија, стицао солидан глас зрелог и развијенога талента, постајао нада свих оних који држе да наша поезија још није рекла своју последњу реч. Његове лепе и благородне песме јављају се сада у једној књизи, која је са пуно разлога срдечно поздрављена.

* * *

Једна велика врлина Ракићевих песама је што су јасне: особина која данас и у нас постаје све ређа и ређа. Од Војислава Илића ушла је у нашу поезију нека манија за обилним и необичним епитетима, искључиво старање да се што шаренијим рувом прикрије голотиња мисли и одсуство дубљих осећања. Из француске школе, чији је ђак, Ракић је донео љубав према јасности, уверен у лепу реч Вовнаргову: да јасност краси дубоке мисли, и знајући да као што је логика основ прозе тако је јасност погодба поезије. У том прецизном стилу, у том одсуству украса, које често иде до извесне сувоће, он је развио три или четири лепа и вечита песничка мотива.

Оно што пада у очи одмах у целој његовој поезији то је не само песимистичка но чисто будистичка жица, констатовање свеопште беде

људске и пролазности свега на свету, уверење да је цео живот само једно једнолико вечито клађење шеталице од обмане до разочарања, да је цео наш опстанак само поступно крхање ломних илузија наших под маљем грубе стварности, и да је смрт једини мир и једина утеха уморнима и изубијанима од живота. Човек је оличен у оној племенитој зверци коју хајка гони кроз поља и шуме, уз покличе ловаца и лавезж паса, док се не стропошта у крвавој пени, обојивши својом крвљу зелену траву, а

Хајка даље крене да ништи и газии...

Или оно сипљиво и ромо кљусе, малаксало од силнога рада, које тегли стари гломазни долап, гладно поред траве која мириши, жедно поред воде која жубори, бедно кљусе које оличава сву људску судбу, „једнакост пред општом неминовном бедом“. То је стална мисао, и песник већ у напред чује онај кобни звук чекића који закива чамову даску мртвачког ковчега, и онда када срце запева и душа закликће, њега спопада незнана дуга и тајанствена страва, неко тамно предосећање дуге и неизлечиве беде. У ноћном часу, „док равнодушно небо сјајем блиста“, он чује како

...поред свега страховито хуји
Старинска песма о таштини света.

Као Алфред де Вињи, у *Вуковој смрти*, као Леконт де Лил у *Ладном ветру ноћи* и *Dies*

irae, наш песник, пред бесмисленошћу смрти, пред злокобним фатумом који лебди над човеком, узима тогу и филозофску мирноћу античких мудраца. Јест, мисли он са Паскалом, човек је слаба трска, али трска која мисли, која разуме, и судбини на супрот као протест, као пркос, истиче ту душевну мирноћу, ту поноситу резигнацију пред оним што је неизбежно, жртвујући тело, али спасавајући недотакнуту душу, говорећи као онај слободни роб, истински свети Епиктет, своме господару који му је ногу пребио: *Јесам ли ти рекао да ћеш ме сломити!*

Срчана буди, бедна душо моја,
И нек те сада ништа не колеба.
Без роптања, без крви и без боја
Време је дошло и страдати треба.

Преживи муке распетог Христа
За све у теби што греси и страда
За дужност као Шпартанаца триста,
Узвиси живот величином јада!

И тај пркос невидљивој и суровој сили ствари нашао је необична израза у оној крепкој, пуној, можда најбољој песми његовој *У кверге су ме бацили, о срама!*, где је сав пркос жртве која у својој крви умире, али која својом мишљу и јачином душе стоји над целатом:

Удри, и мучи, и притежи јаче,
Ал' знај да неће прећи моје усне
Ни једна речца што моли ил' плаче,
Ни бапске клетве, ни слабости гнусне!
Удри, и мучи, и притежи јаче,

Ал' докле редом деца, људи, жене,
Плачу и пиште, бедни, покрај мене
И ропски клече пред скривеним створем,
Врх писке, клетве, и вапаја њини'
Летеће мирно дух мој у висини
Ко морска ластва над широким морем.

Последња реч мудрости, сва величина човека,
једина утеха лепим душама, мисао која је виша
од свих мистичних снова и празних обећања
религије, последње прибежиште мудраца!

* * *

И поред тога мрачног расположења, које је основни тон Ракићевих песама, поред општега, човечанскога, тако рећи метафизичкога разлога у односу човека према насељени и природи, има и други један, ближи, нижи, свакодневни, али зато још силнији и кобнији. То је утицај једне мртве, безбојне средине, са бедним интересима и још беднијим осећањима, средине оскудне и разоравајуће, која не трпи ништа више изнад општега блата и општега јада, средине где човек стари без младости, вене без цветања, умире без живљења. „Човек је разочаран, вели један велики меланхолик, Шпатобриан, и ако није уживао; остају му још жеље, а више нема илузија. Машта је богата, обилна и чудесна, живот оскудан, сув и разоравајући. Са пуним срцем станује се у празном свету, и, не користивши се ничим, човек је сит свега“. И где се више но код нас осећа

та страшна празнина и сувоћа, где су мисао и полет већма спутани за земљу, где је трење међу људима јаче и несносније, где се више чује страшно шкрипање једнога неподмазаног и рђавог друштвеног механизма? Сваки поле развијенији човек осетио је у дубинама своје душе страховиту борбу између јединке и њене средине, нарочито они који су имали несрећу да познаду пун и широк живот „Трулога Запада“ и за које савски мост изгледа као један тамнички прозор. И ко ће нам описати онај тужан пејзаж београдски, онај дубоко тежак утисак мртвих ритова савских и дунавских, иза којих се једва пробија танка силуета да-леких планина, ону бакарно-црвенкасту боју градских бедема, испржених ватреним зрацима јужног и континенталног сунца, она казаматски мрачна и злобна лица која се срећу улицама, цео онај терет и задах несрећног Истока! И како је дубоко тачан овај јесењи пејзаж београдски, који је одиста једно „душевно стање“:

С кровова ниских облак дима,
Влажан и густ, на земљу пада.
По излоканим друмовима,
Ко верна слика мога јада.

Дроњав и блатав, беда сама,
Тетурајући преко рупа,
У ицепаним кошуљама
Уморни сељак тремо ступа.

А магла пада, тихо крије
Мочарне њиве, поља гола,
Студена киша стално лије
И рабациска шкрипе кола.

И у том уском и мрачном обзору, живот је само једно животарење, и монотонија паланачке егзистенције притискује као мора душе људи:

Проживесмо, драга, испод мрачног неба
Низ мемљивих ноћи и плесивих дана.
Мучила нас судба дуго, ко што треба,
Задала нам често непреболних рана.

.

Тврдица је била васељена за нас,
Одмерила тачно уживања наша.
Нама биће увек сутра што и данас,
Увек исто пиће, увек иста чаша.

Ретки су у Ракића тренутци када срце силније закуца и млада крв појури, у дубини ноћи, кад „трава мирише и растиње клија“, у шумору једрих кукуруза и у свежини поораних њива, над тим пољима које је месечина поплавила, у „бокорима цветног јоргована“:

Шуме бокори цветног јоргована,
И ноћ звездана трепери и жуди
За бујну љубав свету Богом дана,
Док месечина насмејана блуди,
Шуме бокори цветног јоргована.

У таку ноћ је пожудну и страсну,
Изолда некад чекала Тристана.
Буде се гробља уз кукњаву гласну
И сећају се прохујалих дана.
У таку ноћ је пожудну и страсну,

Носећи собом лествице од свиле,
Старински витез, пун вере и наде
Хитао замку своје верне Виле,
И певао јој страсне серенаде,
Старински витез пун вере и наде.

* * *

То је лепа песма, једна од најбољих у овој збирци, једна од најлепших које су за последње време на српском језику испеване, и далеко би се отишло када би се наводили сви снажни стихови којима је пуна ова добра књига. Ја ћу прећи преко неких несавршености у форми, преко извесне развучености која се опажа и на најбољим местима, и преко појединих спорних питања метрике. Да се задржим само на једној ствари. Ракић је паметан човек, и разумеће ме да је ове редове диктовало уважање његова талента, љубав према књижевности и чврсто убеђење да наш нараштај треба да испуни чиме трајнијим оних тридесет година јавнога рада који му предстоји.

Наша млада поезија је већ прилично дала, и о њој се већ може говорити као о једној целини. Она је показала и неоспорних талената и учинила не мало да се облик усаврши, да се прошири песнички језик и нађу нове речи за нова и сложенија осећања. Али, што је много, много за жаљење, она или поклања и сувише пажње искључивој лепоти облика, јури за што ређим и магловитијим сензацијама, или се повлачи у неплодно посматрање, на најужу унутрашњи живот, одвајајући се од људи и од живота. Основна њена мана је што је и сувише *еготична*. Јован Дучић напушта интимну, чисто лирску поезију, где је показао тако лепа

успеха, и иде за симболистима, верујући да оно што је модерно (а симболизам данас ни то није!) у исти мах што и ново. Ракић, који је надахнут Алфредом де Вињием, Парнасовцима, нарочито Леконтом де Лилом, задовољава се њином поезијом песимизма и моралног стојицизма, затварајући се у „кулу од слонове кости“, туђ и непријатељски расположен према струјањима живота.

Ја остајем толико и тако непоправљиво наиван да упорно држим да је тај књижевни дилетантизам и чисто контемплативни песимизам само једна скучена, оскудна и неплодна врста поезије, да то није она поезија која остаје вечито млада у срцима људи и читавих поколења, да млади људи од вредности имају нешто више и боље да кажу у једном тако заосталом народу као што је наш, и да се од њих тражи нешто шире и човечније од књижевних симбола и речитих клетава живота. Сви ми имамо тренутке моралних депресија, оних страховитих тренутака душевне далековидости, када човек болно јасно види свеопшту беду људску и узалудност свакога напора. Али нашто од тих пролазних душевних расположења, од те клонулости и немужкога полагања оружја пред бесмисленом силом ствари, правити читав један филозофски систем и убризгавати нашем и иначе млитавом свету сумњу и безнадежност, које никада нису ништа створиле? Затим, када је мржња на живот тако апсолутна

и непомирљива, нашто онда говорити ствари које ништа не помажу, нарочито писати стихове који још мање значе? И баш ако је човек толико слаб и земаљски да их пише, он треба да их чита само уском кругу посвећених, достојних и озарених мудрошћу Нирвѣне. Па та призивања смрти! На жалост, од свију људских жеља смрт је једина сместа остварљива, и њено извршење је увек у нашим рукама. Али од песимизма још нико није умро, и није забележено да је и један песник опште моралне беде и гробнога мира запечатио крвљу своја учења. Све се то, на крају крајева, своди на басну о старцу који је товарио дрва на леђа, и сви су песимисти једнаки, почев од премудрога Соломона, који је јечао у *Књизи Проповедниковој*, а живео најчулнијим животом азијскога сатрапа, па до очајнога Шопенхауера, који је формуловао филозофију општега уништења, а провео свој век као најобичнији рентјер немачки.

Када ћемо од младих песника наших чути и друге речи, речи наде, вере, речи љубави према животу, чији поједини појави могу бити рђави, али који у основу није рђав? Докле ће они у стихове стављати ону проблематичну мудрост наших старијих, „разочараних“ људи који су обешчастили и удавили нашу земљу? Свакако, поезија није ни предикаоница ни говорница, њен задатак није ни да звижди ни да труби, она нема да пева законе астрона-

мије и аксиоме геометрије, у њој се не састављају уџбеници за граматику и аритметику, — али још мање је њен задатак да пева погребе скакавца и мирисе лаких жена, као што су радили бедни песници мекушне и труле епохе александријске; нема да опева утицај рибљих репова на таласање мора, као што су чинили француски романтичари ниже врсте, уверени да је све на свету добро када се нашао леп слик и да је циљ васељене да се заврши једном лепом строфом; а најмање су поезија врућична бунцања, претенциозна проза и простачке мистификације све оне гомиле „декадената“, „симболиста“, „симболо-декадената“, „естета“, „сатаниста“, „мистичара“, „кватрочентиста“, све оне „фосфоресценције трулежи“ буржоаскога друштва на умору, људи који терају шегу и са собом и са публиком, и пишу књиге „за опсенити простоту“. Права велика поезија, поезија свију оних великих духова који су оставили бесмртно име, била је поезија општечовечанска, социјална, поезија моралнога здравља, која је била одјек и израз душе човечанске, нагнута над животом и у најнижим његовим облицама, прожета и вечито освежавана њиме, она поезија под којом трепери све наше биће, која је силан, искрен и неизгладив израз најдубљих наших осећања, најинтимнијих наших надахнућа, највиших наших схватања, *mens divini* велике породице људске.

Време је да најбољи међу нашим млађим песницима баце поглед на пут који су прешли и помисле у шта ће утрошити своје лепе таленте које младост греје и свој живот који је тако кратак. Једна накићена, ладна поезија, анти-социјална, туђа и непријатељска према животу, није и не сме да буде њихова последња реч. Ми млађи имамо пред нама једно поколење живих мртваца и сенки који мисле да живе, и ми морамо бити оно што је велики Ламартин снажно рекао: „подмлађено поколење које ветар живота тресе“.

БОРИСАВ СТАНКОВИЋ.

О КОШТАНИ.

Стевану Луковићу.

C'est l'extase langoureuse,
C'est la fatigue amoureuse...
...Cette âme qui se lamente
En cette plainte dormante
C'est la nôtre, n'est-ce pas?
La mienne, dis, et la tienne,
Dont s'exhale l'humble antienne
Par ce tiède soir, tout bas.

Paul Verlaine: Ariettes oubliées.

Када се завеса подигла, појавио се буљук белих Враћанки. Шалваре су зашуптале, дукати зазвеккали, и запевало се *Шано, душо Шано...* Ја помислих да ћемо имати да гледамо нешто као *Бидо, Риђокоса, Потера*, низ шарених „слика из народнога живота,“ са много песама и игара, и са обавезном свадбом на крају. Али, у колико се радња развијала, трагични карактер се све више испољавао: последњи чин, који се ипак свршава свадбом, мртвачки је тужан. За четири чина човеку остаје срце стегнуто, и није у стању да се насмеје. Да је Г. Борисав Станковић следовао

примеру добрих старих драматичара наших, он би свој комад, у живописном дијалекту своме, назвао *Коштана или Жал за Младост*.

Јер, сав драмат Г. Станковића јесте једна болна носталгија љубави, самртна песма младости која у гроб силази. Речи оних честитих и простих Враћанаца звоне као учења великих филозофа песимизма и налазе дубока одјека и у нашим далеко сложенијим и узнемираним душама. Човек са нежношћу мора у томе да запази ону велику солидарност и једнакост којом бол сједињује и једначи све људе, па ма одакле они били, па ма колико они знали. Цела *Коштана* је тужна повест згажених срдаца и промашених живота. Сви ти људи много се веселе, али од њих нико није весео. Они много певају, али то су лабудске песме. У свакоме од њих одиграва се вечита трагедија, стара као свет: јединка која тражи сву љубав, сву срећу, потпун, интензиван, слободан живот; целина безлична, неумољива, која тражи да људи подреде оно што им је најдраже њеним незнатим, хладним рачунима. И то још целина, које није, као наша, остала без веровања, поткопана критиком, без богова, и коју само спољна груба сила и интерес одржава, — но целина патриархална, тврда, непробојна, хладна, тешка као стена. И под тим социјалним жрвњем сви су строшени. Тома, човек домаћин, трговац, *хација*, који је представник тога старог деспотског, патриархалног морала, и он јечи што су

му родитељи и обзири наметнули „стару, мртву, ледну, плачну“. Митко, весели Митко, само куне породицу која га закла и зароби. Стојана младост оставља раздерана срца; Коштана са клетвом полази за Асана и улази у живот. Сви, као једна душа, јецају: *беше моје!*

Цела је прича проста. Коштана је Циганка, певачица и играчица, она оличава буран, весео живот, плаху раздраганост младости. Она је једна од оних лепота од чијега блеска очи заслепе и које као блудећи огањ воде људе у пропаст. Поред свога заната, она је остала поштена у чаршијском смислу речи: још су њене косе незамршене, још јој је грло негрижено, и још јој нико није *мио* оне црне очи од којих се памет губи. Сем лепоте, сем *царскога грла*, како вели народна песма, сем оних чудних опојних песама, има она нечега вишег. Та мала Циганка има немирну, осетљиву, упечатљиву душу уметника, неодређену потребу нечега лепшег, заједницу душе са великим Све. Њене пламене очи дубоко се загледају у мрку кестенову шуму, у „ону голему, пуну, тамну гору,“ и она осећа како „мирише гора“. За њу није прашљива ма́ла циганска, са разваљеним кућама на којима су прозори залепљени хартијом, са мршавим псима који крај догореле ватре глођу кости. Она неће да јој се на камену живот суши и вене. Још мање је за њу студени живот домаћинске куће, да двори, да клечи, да старима ноге пере. Њој

треба друго нешто: *оно*, вечито *оно*, које никада човек није достигао, нити ће икада достићи. „Ох, уздише она, а када ноћ падне, месечина дође, сан ме хвата, око се рашири, снага разигра...“ Тада, тада она мора да изиђе да великим очима својим гледа како је „ноћ, дубока, месечина иде, греје, удара у чело, главу, пали...“

Цело Врање за њоме лудује, и староме и младоме мозак је завртела. Када она запева:

А ја имам црне очи,
Црне очи, русе косе,
Русе косе, бело лице,
Бело лице, алт'н чело,
Алт'н чело, медна уста...

када она то запева, неки бес уђе у људе. Тада се удари пити; ниске дуката и ћилибарске муштикле зазвече на циганским тасовима, механџији се глава разбија, тавани се куршумима решетају, пандури се на мртво име пребијају. Оде ли „Полицаја“ да их умири, на њега ни главу да окрену; оде ли кмет, распаше се и он, заседне са њима, на саблазан *цореским главама*. Шта није председник чинио да стане на пут томе лудовању! Да их затвори? Али то су Митко, Стојан, Риста, Зафир, Секула, па и саме хације, све његови рођаци, седе косе, трговци људи! Једном је био протерао Коштану у Турску, и севдалије мироваше док се дуван не среди и виногради не побрасе, али о *месницама* пређоше границу, начинише лом по Турској, отеше је од Арнаута, и доведоше је на

коњима, грувајући из пушака као да владику прате. Најзад, када Стојан сасвим поманита за њом и заборави кућу, када Хади-Тома, који је пошао да сина од ње одвуче или да га убије, када и он памет изгуби, заседе са њом и доведе је својој кући, — тада се Арса председник реши на одсудан корак. Он нареди циганском кмету, те Коштану, мртву од бола, силом удадоше за Асана.

То је потка, али главни интерес комада јесте Митко, брат председников. Чудна природа био је Митко. „Луд се и родио“, вели његов брат. Као младићу није му било равна до *Скопја* и Солуна; када је царским друмом ходио, све му се живо склањало испред пута. Напио се вина, напевао песама, наљубио жена, али брат га силом ожени, цео живот му огорча, и он од механе до механе носи свој неутољиви *дерт*. Осећа како студена старост долази, како тело слаби, док „душа још иска“. *Жал* је његов велики, „докле турски хат иде“; севдах његов је *кара-севдах*; песма је његова *жална* и *тешка*. „Песма је моја голема. Како мајка сина имала, чувала, ранила, дан и ноћ само њега гледала.. што на сина душа заискала, све мајка давала, а син болан. Пораснаја син. Дошла снага, младост... Дошле башче, цвеће, месечина. Замири-сале девојке! Син полетеја. Све што искаја, све имаја.. Хатови, пушке, сабље, жене... коју девојку није погледаја, њојне косе није замрсија и уста целиваја. Ниједна му не одрече,

ниједна га не превари, а он све вараја, целиваја, и болан, болан бија. Болан од како се родија...“ И он на ногама мре: „земља ме пије, ноћ ме пије, месечина ме пије.“ Песма његова, то је оно када је од Кара-куле ударио на Прешево. „Шар-планина у небо штрчи, а под њума лега пусто и мртво Косово. Друм широк, прав, царски. По њега се расипали анови, сераји, чешме, башче... Месечина греје...“ Мартинка му преко крила: коњ Дорча иде ногу пред ногу: свирачи иду за њим, свирају му и певају. „А из серај-башча куде је и куде је, младе жене и девојке око шедрван и на месечину као играв и песме појев, грнета свире, дајре се чује и песна.... не песна, глас само, и тој мек, пун глас... сладак глас, глас, како прво девојачко миловање... такој сладак глас, па т'ј глас иде с'с месечину се лепи, трепери и како мелем на срце ми пада... Т'ј глас искам, Коштан, туј песну, тој време...“ То је песма за младошћу која се више никада неће вратити, за коју ће *жалан* у гроб са отвореним очима да легне. „Пој жал за младост, и искај гу нека се врне.“

Може бити најјаче место у целој комаду, због кога се заборављају велики недостатци у осталом, јесте дијалог између Митка и Коштана у четвтом чину. Пандури су повели Коштану у Бању за Асана, и у тај мах долази Митко певајући:

Механџи, море механџи,
Донеси вино, ракије.
Да пијем, да се напијем
Дертови да си разбијем...

И Коштана му се баца пред ноге, вије се, преклиње га да је спасе, да је води одатле, *талио*... Митко, коме се срце *искувало*, побеђен, сломљен, погружено јој вели: „И там земља и овде земља!...“ Тврда је земља: „неје земља мајка да зажали. Земља је земља.“ Што је суђено, суђено. Што суђенице „на трећу вечер“ досудиле, пред тиме се треба савити. Треба се покорити, јер се и он покорио, он који се целога века у заман отимао и борио. И овај полупијани Врађанац говори малој Циганки која се удаје у Бању, речи скоро тако очајне и дубоке као што су Хамлетови савети Офелији: Иди, иди, сви су весели око тебе, „а ти ћеш плачеш. И прва ноћ плакање и друга ноћ плакање; цел век плакање...“ Црни дани долазе, руке ће јој да испуцају, лице да поцрни, очи да утрну. „То је! Ја ли га не знам што иде! Иде, Коштан, јесен, дом, кућа, брат мој, студ, м’гла, и гробје... Тој иде!...“ Митко види шта њега чека, он јечи: *беше моје*, али неће да га жале, јер се сам целога живота ожалио. Сада, нема више вина, нема механа, нема песме, сада у дом, одакле ће га само мртва изнети! И он саветује Коштану: „Дигни се! Не плачи! Слузу не пуштај. Стегни срце и трпи. Бидни човек. А човек је само за жал и муку здаден.“ Онај

који је ове речи говорио свршио је свој живот самоубиством, јер, као и Коштана, као и Тома, као и Арса, он је одиста постојао.

Чудна нека, носталгична поезија загрева цело ово дело. То је она иста поезија што се налази у нашим народним песмама, нарочито босанским севдаalinkама, које су и методичког Гетеа могле загрејати. У тој поезији има нечега меког, топлог, дубоког, болног; она изражава ону љубав која је јача од смрти и која се најзад и изједначује са смрћу. Има ту нечега што долази од наше меке, женске, осетљиве расе словенске, она уздржана и скривена емоција људи који су много патили и који се сви у срце повлаче. Има и нечега сенсуалног, плахог, што нам је остало од Турака. Ова је поезија заразна, ако се тако може рећи, она је опојна као какав источњачки мирис, она у дубинама срца изазива већ давно умукла осећања, онако као што су под ветровима еолске харфе изводиле тајанствене мелодије.

Наши стари су ту поезију боље осећали по ми; наши дедови и оцеви знали су шта је то *севдах*. Ми смо зато и сувише малокрвни, суви и сложени. Они су могли да вену и да умиру од тих рана. Ми само још у песмама осећамо.

Ниједно књижевно дело наше не износи боље по *Коштана* ту особиту, заносну, фаталну љубав. И мало је дела која су у стању да оставе тако трајан и дубок утисак. Нема спора

да је она пуна мана; строго узев, она није ни драмат, радња је једноставна, трома, врло трома, рђаво повезана, али то су техничке мане, и то је ствар заната. *Коштана* је добро, истински уметничко дело, јер је пуно живота, јер се прелива њиме и неком дубоком, интимном, болном поезијом. Ја бих дао све регуларне драме Јована Суботића и Милорада Шапчанина за један онакав снажан и емотиван „комад живота“ као што је четврти чин *Коштане*, која је једна од најлепших, најпоетичнијих и најдубљих песама целе наше књижевности.

Божји Људи. Нови Сад, 1902. [Прештампано из *Летописа Матице Српске.*]

Нов, оделит свет, за који немарно око има само полу-сажаљив, полу-презрив поглед. То су просјаци, „ништи и убоги“, који о задушницама и поменима притисну врањско гробље; божјаци, слепци, хроми, суманути, занесени, у прљавим кошуљама дугим до земље, у туђем оделу, са пуним бисагама и крчазима испрошена јела и пића; рањави, несити, грабљиви, подивљали, ђутљиви, бесомучни, вечно расплакани. Ту су сироти просјаци који просе да се лебом ране; ту богати просјаци који имају своје куће у вароши и по селима новац

под интересом. Они долазе из сеоских амбара, газдинских штала, из рушевина, рупа, незнано одакле, да се, као муве на рани, поређају и вуку дуж зидова порте и да се после пијани ваљају по гробовима. И каквих их нема! Ту Бекче, осيون, леп и млад, који, када се напије, не ваља се по блату, но иде да пева пред кућама најбогатијих девојака и да игра у најбољим механама, а када месечина силно стане да пљушти, он игра по пустим пољима; ту Биљарица, са крупним, белим очима, која, на *мртвичким* странама, у звезданој ноћи, када трава расте и камен пуца, бере лековите траве и вреба када ће *жељка* — корњача — да испусти *расковник* испод језика; ту Јован, који без одмора проси за Господа; ту Марко, који ђутљив непомично стоји на улазу цркве и чека Богородицу; ту Љуба и Наза са својом трагичном љубављу на поњавама и у блату; ту Таја са својим мртвим, тешким, просјачким дисањем и злокобним прорицањима; ту Манастије, Митка, Парапута, Менко, Цопа, Станко „чисто брашно“, Маса, Деда Веса, све што је Врање имало кљаставог и болесног духом и телом, онакажени удови, помрачени умови, ране, беда, јад, бол, мрак — цео један пандемониум!

И суманути су најстрашнији. Који удес судбине тако их прекрха? У данашње доба, у нашој средини, борба за парче хлеба тешка је, и људи напрежу живце да не буду прега-

жени у тој лудој борби свију противу свакога; тамо, где су нарави још варварске, где влада рафинисана источњачка свирепост, тамо се бије борба за живот, да глава остане на рамену. Сува, још лепушкаста Наза, са белим зубима и малим ногама, поманитала је што је газда, код кога је служила, хтео да силује; Вејка је с ума сишла, и непрестано види Турке, заклањајући се рукама и вијући се у ковитлац, од доба када су Турци све њене под нож метли; Менко је полудео када му је Беглер-бег кућу запалио, пред његовим очима жену му осрамотио, после јој одсекао главу и везаном и испребијаном Менку бацио у крило. Поред тих: они који су пићем своје куће раскопали, испратили своје у гроб а себе у беду и душевну таму; они, који слабоумљем својим плаћају за грехе родитељске; они који су памет изгубили тражећи и не нашавши закопано благо.

И сав тај болесни и болни свет, обвијен је неком чудном, страховитом, злокобном атмосфером! Младе матере цвиле на гробовима својих првенаца, вију се у грчевима и љубе земљу, док се њихово цвилење чује чак до вароши. Пси ноћу урличу и лочу зејтин на гробним кандилима. Суманути се страсно завлаче у испуцане иструлеле гробове, и ту ничке леже, дишу и миришу их. Има нечега језовитог у педесми онога босоног старца с недрима пуним зеленог горског здравца:

Света Петка, Света Петка цркву гради,
Господе помиљуј, Господе сажалуј!

А пред рат за ослобођење:

...Као да беху дошла нека нарочита тешка, мутна времена. Говорило се: како се то нарочито ноћу осећало. Као да више, по врх вароши, по брдима, околним селима нису биле оне тихе, сигурне ноћи као пре. А и дању, сваког дана, имало је по нешто ново. Видари, гатари на све стране почели да ничу. Такође сведи почели појединим људима у сну да долазе, проричу им... Пре, ови просјаци и сви други божјаци већином неки од њих се разилазили и губили по оближњим селима. А тада као да су нарочито сви бежали из села ту, у град, варош, гурали се, вукли по улицама и завлачили по опустелим хановима, шталама и развалинама. А најтеже је било, када одједном — било луди Стеван, Марко, Цопа и други — почели у гомилама ноћу да се вуку, тумарају и целе ноћи иду по туреким маалама, дерући се лудо, крештаво из свег гласа:

— А, Турци! А, вуци! а, а!... Почели би да вичу и скачу око њихових кућа као да пујдају, туткају нешто на њих. — А, а, Турци, а, а!...

Хришћани од страха, језе, изумирали су, стрепећи да Турци не скоче и све их посеку:

Но тада би обично по неки стар, душеван Турчин изашао и почео улашено да их утишава, моли:

— Не, бре, деца, не, бре, синови, не тако! И за вас и за нас није то добро...

И остали би Турци излазили и они би их молили, отварали им своје куће, звали да их нахране, угосте... Али они то нису чули, већ би исто онако продужавали да се вуку, иду, замичу по другим маалама, кућама, једнако дерући се кроз ноћ:

— А, Турци, а, а!...

И тако би целу, целцату ноћ ишли, вукли се по маалама док их не би дан смирио и растерао по њиховим рупама, легалима, развалинама.

* * *

Давно је запажено да у колико уметност напредује у толико се и спушта на социјалним степеницама. Први спевови певали су дела бе-

смртних и свемоћних богова, њихову силу и међусобне борбе; за тим су дошли на ред по. лубогови, хероји, људи божанскога порекла. Од њих се сишло на владаре и велике војсковође, затим на витезе и племиће. Тек у XVIII веку, у Енглеској, грађански сталеж почиње добијати право да буде предмет књижевних дела. Својом победом у политичким револуцијама, грађанство је освојило и роман. Појавом новог, четвртог, радничког сталежа, роман иде још и даље: Зола у *Асолоару* пева трагедију алкохолизма у париској радничкој класи, а у *Жерминалу* величанствену епопеју рударског радника; Хауптман, у *Ткачима*, црта живот тога новог света који се јавља на светлости дана. Но ни на томе се није зауставило. И отпатци друштва, његов талог, његове ране, оно што је најниже, најбедније и најпрезреније у нашем и иначе кљаставом и убогом човечанству, просјаци, скитнице, пропалице, *бивши људи*, нашло је своје песнике. Француски песник Жан Ришпен испевао је своју сликовиту, лиричну и сирову *Chanson des Gueux*, а Максим Горки данас моћно прича историје оних који до сада „нису имали свога историка.“

Уметност се проширила, прожела више но икад симпатијом према свему што живи и пати. За њу више нема лепих и ружних, благородних и неблагородних предмета; она је постала као онај човек из старинскога мита под чијим рукама блато се претворило у злато.

Исти развитак — *si parva licet...* — даје се запазити и у нашој књижевности. Од владара и племића у романима Милована Видаковића дошло се до сељака у нашој садашњој сеоској приповетци, али сељака домаћина, богаташа, виђена. Типико црта беду далматинског убогог сељака, а Будисављевић прича јаде гладног и сиротињом притиснутог личког брђанина. У овај мах, Матавуљ покушава да слика београдског фабричког радника (*Сукоби*, у 1 броју *Нове Искре* од ове године), а Борисав Станковић иде до врањских просјака и лудака. Од наших писаца, једини је Јаков Игњатовић смео да силази до кујна, официна и прљавих крчама, да износи онај шарени свет слугу и слушкиња, ћирица, хусара, берберских калфи, авантуриста сваке врсте. Станковић, у реализму средине коју описује, иде даље но и један од наших писаца, он показује у томе више оригиналности и смелости но ико до сада у нас, и зато *Божји Људи* обележавају један тренутак у развиту наше реалистичке приповетке.

Ова књига Станковићева има све добре и слабе стране његова талента. Ту је она његова јака, нешто болешљива осетљивост, ретка способност да нађе оно од чега може да затрепери душа читаочева, реч или покрет која одједном осветли душу описиване личности. У овом низу сличица има безброј силних, драматичних призора, који, да се разраде, могли би дати изврсне романе. Тако, историја старе

хацике Ташане. Она је млада, богата, бујна и лепа, остала удовица и згрешила са лепим Маном-Грком. Породица се скупила, и варварски морал захтева да се млада грешница казни. Обичај је био у таквим приликама да јој даду отров да га добровољно попије, или да је удаду за каквог слугу, блесастог, последњег у маџи. Најзад се смиловаше и осудише је да целога века двори и служи лудог, прљавог, гнусног Парапуту. Двадесет година она није изишла из своје куће, и обневидела, поштапајући се, она је и даље издржавала страховиту казну, због тога што се у једном тренутку за својим срцем повела.

Поред тих старих добрих особина, Станковић је сачувао и једну стару крупну мању: у погледу форме *Божји Људи* не само да нису никакав напредак, но су шта више још најслабије написана књига његова. Стил је лабав, немаран, без везе, са честим понављањима, такав да све изгледа као да је од беде, или преко колена рађено.

Цела књига, тако богата и топла својом садржином, писана је неким мртвим, безличним тоном, без љубави и мржње према свету који се описује. Тек на крају, избија једна прикривена искра нежности и топлине, у журби оних добрих забрађених жена које купају и опремају *божјег човека*, нађеног мртвог у јендеку, једне мрачне ноћи када је лила студена јесења киша.

МАРКО МИЉАНОВ.

Примјери чојства и јунаштва. Приближежио војвода Марко Миљанов Поповић Дрекаловић. 45 издање Чупићеве Задужбине. Београд, 1901.

Као наш прота Матија Ненадовић, тако је војвода Марко Миљанов у старим данима својим, осетив да му се суђени час приближује, и зажалив што није имао „школе младијех година, ни расположења садашње старости“, латио се пера и стао писати за синове својих бојних другова. „Ово се тебе повишетице, млади Кучу, вели он, који се биднеш родио да смијеш и умијеш истину говорити и своје племе од порока чувати и бранити!“ Стари ратник, чије су јунаштво песме певале, са тугом је са свога града Медуне гледао како му племе пада, како старих врлина нестаје, а нови пороци ничу. Његов природан здрав разум и права душа човека из народа бунили су се противу тога новог стања које је разоравало оно што је негда ваљало, и он указује на зло и тражи им лека. Истина је изнад свега, она је прва помоћ: „да не дангубиш у наду кривења и тајања махане свога племена, но нека

си му добротвор, да му желиш ваљало и неваљало принијет; треба чињет што користи и народноме напретку и божјој правди, а не ђеф незналици, кријући му рђу неприличну“.

Покољењу које пада требало је показати старији нараштај, душевно и телесно крепке људе. У седамдесет и неколико више мање занимљивих анегдота, Војвода је дао примере човечности и јунаштва, изнео цео један засебан, занимљив, првобитан свет, дела својих другова, све оно што је видео и чуо. Што је занимљиво, он који је био легендаран јунак, — веровало се да њега пушка не бије — он који је био тако честит човек, — о њему сведочи цео његов живот и ова лепа књижица, — о себи готово ништа не говори. Црта ретка у опште, нарочито у људи његова посла и његова краја.

Поприште свију тих борби јесте онај „бесудни крај“, крајина Црне Горе и Арбаније, где се кроз векове кржаве Црногорци и Арбанаси, Кучи и Клименти. Што одмах пада у очи, то је да се види у ствари један свет, са једним обичајима, једним животом, и ако са две вере и два језика. Војвода их у симпатијама не двоји, он пре свега слави јунака и чојка са обе стране, којега опевају „пјесме нашке и арбанашке“.

Како нама изгледа далек и чудан тај живот! Све то има своју особиту драж, и звони тако чудновато и одише неком давном, давном

прошлошћу. Осећа се тежак задах крви и чује се потмуо шкргут зуба. Рекао би човек да чита старе хроничаре како бележе прве дане племенске анархије која је претходила стварању феудалног друштва, или gesta средњевековних песника. Време се рачуна по главарима: „У вријеме Усејина Хота и Чубра Петрова“, тако почиње једна анегдота. Четује се без одмора, целог живота: стока се плени, чобани се убијају, катунци се харају, кроз пробијене кровове упада се у кућу и го јатаган меће се под грло крвника који спава у пепелу крај огња. Ради се под оружјем: муж коси, на сред ливаде побио колац, обесио о њ дугу пушку, мала пушка и нож му за појасом, жена стражари да из каквога цбуна не избије беличаст дим, и осветничко тане не угаси живот њеног човека. Братства се крве само зато да докажу да нису грђа од осталих, и дотле док не остану само удовице, сирочад и нејач испод четрнаест година. У племену Љуботин четири братства се крвила међу собом пуних девет година, а са обе стране пало је сто седамдесет које мртвих које рањених. Они један другог овако позивају на част: „Оди, синовче, да пијемо ракије, пошто те нијесам заклâ ондар, кад ти нијесам оца мога дофатит да га убијем!“ Када непријатељ падне непријатељу у руке, онда настају мучења каква је народна песма у *Маломе Радојици* испевала: лучеве спице ударају се под нокте, врела јаја међу се под пазухо,

ноге се пушкама крхају тако да на цеваницама остану само рупе и чворови, дроб се штети, вилице ломе, све се тако изрешета да кад несрећник доцније хоће да пије вино, крв му на вазда отворене ране стане бризгати.

Морал тога света веома је прост: бити јунак, пркосити смрти, — јер човек је зато да убије или да буде убијен, — држати реч, штитити госта, да се не би запевале о вероломнику „пјесме срамотне“, и да се његов пород не прозове „поганчевићима“. Барла су сељани домамили да га убију, седам пушака на њ је уперено, берберин који га брије готов је да му превуче бријач преко гркљана; Барло се само хвата за малу пушку и мирно цеди кроза зубе: „Извади из главе то што мислиш, но бритви!“ — Бушатлија је отпочео сечу арбанашких главара; осамнаест Шаљана неће да положе оружје — „Шаљани дају главе и оружје заједно, а не једно без другога“, — затворили су се у кућу коју Турци пале, коса им гори, а они витлају јатаганима, док сви не изгореше. Само једно шеснаестогодишње момче утече дома. Народ је у плачу, мајка кука, али када се појави једини живи главар, народ се развесели. Но не мајка. Она писну, и посла сина у Скадар да га везир посече, да до краја буде друг и брат, да погине где су сви његови изгинули. — Кољу је везир метнуо на муке, и на ватри га пржи. Очи му искочиле, али он не издаје другове. Мајка све то гледа, и

заклиње га да не продаје образ за „двије унце крви“ — Дрекаловићи, са запетим пушкама, пљачкају крвнички обор; један од њих напи се воде у кући, и вођ повика на „рђава друга“: да нису дошли да ију и пију но да плене и убијају, и онда „врнуше плијен у обор, и они празнијех шака одоше ка да су им кумовске биле.“ — Тому Петрову Поповићу са Медуна убили сестрића, и он опрашта живот крвнику, кад га је овај уверио да је некеме дао реч да ће младића убити. — Турци су потерали Црнога Пунишу, који улеће да се заклони у кућу Преља Љубова, чијега је брата убио; Прељ своју главу залаже за госта крвника, хоће у помоћ да „свика племе хотско“, јер је, вели, доста што је због Пунише изгубио брата, па неће да изгуби и брата и образ.

Што је значајно, то је што из ових крвавих и средњевековних прича бије нека неизмерна доброта; под тврдом кором славнога ратника открива се мека душа пуна саучешћа, која у добру, у љубави, види оно што је највише и најлепше. Војвода се гнуша „бестилука људског“, он велича људе „који су доста јуначког спомена у народ оставили, и то не дивјега и зверскога јунаштва, но питомога, побожности и великодушности пуна и према Турака и својијех непријатеља.“ Етички идеал за њега је *добар чојак*, и он, војник, који је тако често у правом смислу речи био „крвавијех руку до рамена“, и који је великим гутљајима пио опојно

вино славе, он вели: „Не занеси се за велике победе, које с просутом крвљу земље и градове обарају, но се занеси и за мале побједе, тек које божански дишу и миришу!“ Кад говори како се треба савлађивати и уздржавати од гнева, рекао би човек да чита какав трактат старога Сенеке. Када у добročинству гледа средство „које ни душу и срце весели“, лек који лечи од бола, „мржње нечојске“, од оне несвестице мисли, када вели да се од добра дух ведри и срце игра, и да оно даје *благу мирноћу*, — изгледа човеку да чита оне велике филозофе античке, који су једини могли понети име светаца, и који су тако високо издизали свој узвишени идеал: *templā serena* мисли и душе. Марко Миљанов је био један од највећих јунака и војсковођа што их је наш народ имао, па ипак није као какав модерни „син Белонин,“ у угодним фотељама топлих канцеларија, певао химне рату. Као највећи јунак Француске Револуције, генерал Лазар Хош, он види преко свога грубога личнога интереса, и његова је књига драгоцен доказ колико је модерни идеал људскога братства и доброте виши од оних крвавих оставштина из варварства, бестијалних нагона разорења, пљачке и убиства.

Стил је исто тако необичан: прост, али снажан, изразит и кристално јасан. Некоје странице подсећају на латинске историке другог реда, неке пак на збијену и бистру прозу

Љубишину. Ево како се, на пример, драматично описује вешање двојице Куча:

Турска је војска дошла у Зету, код кућа Беговића. Везир скадарски сједио је на прозор од куле, а војска на поље. око куле. Међу војском били су два Ораовца неиздајника: Ђуља Јованов Подграђанин и Ивеза Вуков Кућанин. Везир ће с прозора: „Ђуља, ево ти барјак царски да ми носиш пред војском на Дрекаловиће!“ И спусти барјак с прозора низа зид. Ђуља ће везиру: „Честити пашо, не допушта ми част да дижем твој барјак на моју браћу!“ Везир спусти конопац покрај барјака говорећи: „Узми, Ђуља, барјак пред војском, али конопац на грло!“ Ђуља: „Помози Боже, хоћу конопац на грло, а не барјак на Куче!“ Пење се на штицу, која је за вјешала начињана. Висећи, барјак окрену иза себе, а конопац на грло намаче. Везир: „Још једном, Ђуља, вељу: „Узми барјак царски, да ти не мичу штицу испод ногу!“ Ђуља: „Сам ћу ја, пашо, маћ штицу, да се не муче твоји Турци“. Око тога Ђуља изговори ово: „Остављам на аманет мога свакога Дрекаловићима, а ја умирем за њих весело!“ Рече му издајник Пунан Дедин, Ораовац, подругљиво: „На чију кућу врана прде, Ђуља?“ Ђуља одговори: „Данас на моју, а сјутра ће на твоју, Пунане!“ Па тресну ногама у штицу, те се преврну. Послије овога, везир окрену очи на Ивезу говорећи му: „Ивеза, али ти барјак, али конопац?“ Ивеза: „И ја ћу што Ђуља, а не барјака!“ Па крену к вјешалима.

Или, место о бегству Крца Лазарева с Биоча, којег Турци у стоју гоне:

Он уочи најпрву кућу турску, која га ерета; јер близу су за њим истргнутим ножевима трчали. Роса, Лекина кћер, чувши пушке ће пучу, у зору, близу њине куће, искочи да види шта је и брзо се врати опет у кућу говорећи: „Ево људи ће ћерају чока!“ Један што му је најближи виче: „Стан, мој си!“ Лека из постеље рече девојци: „Отвори врата томе што бјежи, а затвори томе што ћера!“ Па се диже из постеље...

Књига старога и симпатичнога војводе, и по једрини и по снажној мисли, и по високом етичном значају, и по стилу, пуном свежине и крепкости, најзад по некој великој и племе-

нитој простоти којом сва одише, једно је од најзанимљивијих дела што је српска књига у последње време имала. У њој је сав онај здрави дух народни који се огледа у народним песмама и у *Горском Вијенцу*, оно што је најбитније и најбоље у целој раси нашој. Та ретка књига, пуна је живота и здравља, и физичкога и моралнога, и у ово доба малокрвности и атоније нама импонују сви ти људи са живцима као паламари и са простим душевним животом који се сав састоји у вољи и делатности. Све то утиче животворно и окрепљујући, као када човек пуним грудима дише свеж ваздух на планинама, „кудијен остри вјетрови звижде.“

МИЛАН БЕГОВИЋ О ВОЈИСЛАВУ ИЛИЋУ.

Milan Begović: *Vojislav Ilić*. Studija. U Spljetu, 1904.

Војислав Илић био је увек добре среће код Хрвата. Још у доба када је излазио на глас, 1890, Г. Јован Храниловић писао је о њему са много симпатија. Г. Миховил Николић, један од најбољих млађих песника хрватских, претрпео је знатан његов утицај, и сада ево Г. Милана Беговића, који је познат као писац егзотичних и естетских песама, где се толико одушевио Војиславом да му је посветио целу једну књигу од четрдесет и пет великих страна.

Далматинском песнику познате су и оцене Др. Љубомира Недића, и Г. Др. Милана Савића, и Г. Јована Храниловића, и Г. Марка Цара — који је до данас дао најбољи суд о Војиславу — али све те похвале изгледале су му млаке и резервисане, и он је, са одушевљењем једнога младог лирског песника, дао пуно маха своме дивљењу, прогласио Војислава за песника коме нема равна ни у Срба ни у Хрвата, за „миљеника Музâ“, за великог уметника „кошто није ниједан пјесник код нас, а

као што их је у опће мало“. Војислав му је Јелин по духу и по осећањима, велика песничка душа, „раскошна у своме осећању, богата и обилна у својим мислима“.

Г. Беговић је естет, и држи да нема веће заслуге но бити апостол лепоте, чист уметник, за којег не постоје ни људи око њега, ни доба у коме живи. Војислав му у томе погледу изгледа као идеалан уметник, о коме се никада не може довољно похвале рећи. И он иде тако далеко да код Војислава види и ванредно развијено осећање за природу и способност да је изрази, и дубину мисли, чак и филозофски дух!

То бежање од живог живота, та егзотичност у мотивима, тај култ лепе форме, та уметничка неузбудљивост која се види код Војислава јесте оно што се највише свиди Г. Беговићу, и он у нашем песнику не велича толико једнога човека колико естетску теорију „уметност ради уметности“. Он *Јулију*, на пример, назива „ријетком баштином српскога духа“, и готово му се више свиди но она одиста лепа и узбудљива *Елегија*. Али Г. Беговић, као и толики други, нешто једнострано је гледао на песничко дело Војислава Илића, који је врло често силазио са олимпијских висина на арене дневних борби. Поред песника Гангеса, Хималаја, Олимпа, Атине, Рима, Фераре, Ссвиље и Фарзистана, он је

био песник и родољубивих песама *На гробу војводе Дојчина у Солуну* и *На Вардару*, славнофил у *Северном Ветру*, русофил у *Словенском Кнезу*, русофоб у *Finis Poloniae*, грађанин у *Данијелу* и *Грађинској Врлини*, демократ у *Посланици пријатељу*, а да се не помињу његове неприкупљене ствари по сатиричним и политичким листовима, на пример *Маскен-бал на Руднику*.

Г. Беговић долази нешто мало доцкан са својим трибутом дивљења. Данас нема више ни из близа онога култа који се пре десетак година указивао Војиславу. То је била као нека епидемија од које се ретко ко отргао. Како је Илић још увек у нас проучаван, пошто је он згодан предмет за књижевне везове, било би занимљиво применити на њ један нарочити метод који извесни француски критичари препоручују: ваљало би га оценити према људима који га радо читају и који му се диве.

Пада у очи да он има једну сталну и верну публику: врло младе и људе, и девојке, нарочито оне у годинама. Његову елегичну поезију воле млади људи који су још на прагу живота, који на живот гледе увек преко књига и кроз шарени вео немирних снова, које тресе лака грозница идеала и налазе се у неком романтичном неспокојству. Његови флуидни, лепи стихови утичу на жене као нека врста опијума, дају им илузију осећања, теше их за ране које грубости живота задају, дају боје сурим егзи-

стенцијама и успављују слабе душе у меланхоличним звуцима, као неки далеки, сетни,

Мутни санак из прошлости давне.

Још и данас, када је глас Војислављев нешто спао, мало је ђачких соба без његових стихова, и није случајно да су му спомен подигле девојке београдске.

* * *

Књига Г. Беговића, који се још одликује лепим знањем талијанске књижевности, симпатична је и љубављу коју он има за поезију у опште, и ширим идејама на наше бедно такозвано српско-хрватско питање. Када се наш свет буде истрезнио и када разум буде проговорио, ми ћемо испасти као најпарадоксалнији нараштај који је икада био, и тешко ће се моћи веровати да смо боље познавали скандинавске књижевности но књижевне појаве људи наше расе и нашега језика. Као и наука, уметност је спона онде где верски фанатизам и национална искључивост деле и завађају; као некада религија, она данас спаја духове и народе у општем осећању лепоте. Међусобно проучавање, као што је учинио Г. Беговић, у стању је много да учини да се угуше „ружне страсти и сурове предрасуде“, што рекао Војислав, и да се припреме и уравњају путеви паметнијима и бољима који ће после нас доћи.

Као хрватски писац, Г. Беговић је учинио две три занимљиве примедбе које вреде труда да се на њима заустави, јер нам се не дешава сваки дан да водимо такве разговоре. Он тврди: „Хрватски пјесници — с малим изузетком — куд и камо слабије пишу од српских“. И одиста, ко год је читао извесне хрватске песнике, спотичући се се сваки час преко чудне синтаксе и још чуднијих речи и израза, морао се збиља запитати да одиста не постоји хрватски језик различан од српскога?

Објашњење тих појава Г. Беговић налази код Војислава: језик, развијајући се, прилагођује се, „салонизује се“. Хрватски песници, који су били ближе у додиру са западном културом, променили су под њеним утицајем, и нису више могли говорити као далматински козари или шумадијски чобани. Српски песници, у једној мање напредној култури, остали су народски, пучки песници, „мислећи да не ће бити народни, ако се дигну над схваћања и говор пука“. Војислав је отишао даље од њих, на њега су много утицали страни језици и западна књижевност: „Он по својој наобразби, науци и књизи није и не може да буде пучки пјесник“.

Објашњење Г. Беговића је нетачно. Ако наши песници пишу народнијим језиком, то није из неке културне заосталости, то је с тога што у нашим крајевима мало има националних мешавина, што је народни живот самосталнији

и развијенији, што је код нас врело нашег заједничког језика. Наши писци из старе Војводине, на пример, пишу мање чистим језиком но писци из Србије, Босне и Херцеговине.

Што се тиче Војислава Илића и његовог западњаштва и књижевне културе, Г. Беговић се потпуно преварио. Он је залуд тражио у њему утицаје Хорација, Овидија, Андреја Шенјеа, Хајнеа, Леопардија и Кардучија. Војислав Илић није имао неку особиту културу, није видео Запада, није знао туђе језике, и стране књижевности једва су му биле познате по руским антологијама. Његови учитељи били су руски песници, Пушкин и Љермонтов, из којих је чинио и сувише велике позајмице, из којих су му дошле поједине речи које су наши критичари узели као неке архаизме; класике је знао из старијих руских превода, и Г. Лука Зима је показао како је недовољно било његово знање класичне старине. Сам Војислав певао је у песми *Госпођици Н.*:

То беше узор оних дана,
Кад је у младом срцу мом,
Трептала бледа Татијана
И романтични Ленски с њом.
Кад сам по сву ноћ крај Пушкина
Лепота женских снев'о чар,
И плашио се Ањегина
И неговао срца жар.

Г. Беговић воли да уопштава, и тако је могао рећи да српски дух носи печат источне културе, а хрватски западне културе. Воји-

слављева је заслуга што се „удаљио од утецаја источне културе; пригнуо се западу, у њему не налазимо свега онога што карактерише његове српске другове, па можемо рећи, да је он неки мост, који веже два различита духа у нашој књижевности — српски и хрватски, источни и западни“. Он се отресао тога духа, „који од векова живи у српској књизи“, он је, „правим умјетничким разумјевањем и заносом унио у своју књижевност пјесничко обиље запада, које је једва гдје, самотно и пригушено, из ријетких српских пјесника пробијало“.

Колико има тачнога у овој смелој подели? Ваљало би тек видети колико српска књижевност и српски дух имају источнога, а колико је западнога у хрватском духу и хрватској књижевности. Са етничке тачке гледишта, о томе не може бити речи. Једино што се може озбиљно узети, то су утицаји двеју цркава: православне, источне, неорганизоване, слабе и неутицајне, која није успела да сломије народне особине, и западне цркве, католичке, моћне организоване, која је увек тежила нивелисању и духовној и физичкој превласти, ломила све појединачне и националне индивидуалности на које је наишла у своме завојевачком наступању кроз историју. Судбина хрватских народних умотворина биће једина последица тога западног утицаја који је католичка црква вршила, и о чијем благодетном

утицају слободно је и посумњати. У нашој књижевности, сем босанских севдалинки, турско-српских песама Јована Илића, нишких прича Г. Стевана Сремца и врањских историја Г. Борисава Станковића, где се даје видети тај тако апсолутан и велики утицај Истока?

У опште, и прерано је и неумесно је чинити таква уопштавања која се не дају ничим поткрепити. Њима више није места у науци, у политици се њима више не служе разумни и искрени људи, а најмање их треба потрзати још у књижевности.

ДАНИЦА МАРКОВИЋ.

Тренуци. Београд 1904.

Као људима, и књигама се прилази са извесним предрасудама. Нарочито, када су то стихови које су жене писале.

Тренуци нису имали ништа што им је могло у прилог говорити: на њима је било написано име које се први пут чуло у књижевности, и изишли су у доба када се сваког месеца јавља нова збирка осредњих и чешће слабих стихова. И прелиста ли се књига расејано и немарно, обрати ли се пажња само на спољашност, на оно што одмах пада у очи, на *слово* а не на *дух*, први утисак ће бити више неповољан.

Има у овим песмама нечега што необично и готово стално подсећа на „поезије“ које шипарице пишу својим пријатељицама у албуме, — „узми овај цветак ружичасте боје“... — и заклињу се на пријатељску верност и с оне стране гроба. Има ту оне веома несимпатичне, нарочите „појетичке“ фразеологије, оних освештаних и овешталих речи, реторских цве-

тића, што се стално повлаче у песмама свију оних који немају довољно укуса и духа да говоре језиком целог света, језиком довољним за оне који имају правога талента. И овде има и „лахорића“, и „цветних поља“ (оних монотоних цветних поља Војислава Илића!), и „белога стада“ које гоне „пастири; „удес“ је ту „грозан“; „химне“ се „вију“ под „окриљем музе“; „ластаница“ је „мила“; груди су „ломне“ а „луна баца светлост бледу“. Није заборављен ни Морфеј, ни Прометеј, ни Бореј; не каже се сан но „санак“, не хладноћа но „студ“, не нада но „над“. Има наивно егзотичких наслова, као „*Uanzone*“, „*Gallium vegum*“ „*Marcia finèbze*“ као што је данас наша поезија уопште пута „акварела“, „диоскура“, *autumni flores*, хризантема, камелија и орхидеја, где се детињасто хвата једне моде, последњег спаса свих оних који сами немају ничег дубљег, и који необичним речима покушавају да зачуде и задиве читаоце и пошто по то буду интересантни.

У стиху Г-ђе Марковић има нечега тешког, тврдог, а често и суве прозе. Има слика, редови су неравни, све вели да се хтела дати песма, али је тешко не осетити трому прозу у стиховима као што су:

Ал' у том часу жеђ нас је морила љута;
Жарка се жеља јави да је утолимо;
И ти спусти ведро; за некол'ко тренута
Свежу воду писмо, да жеђ угасимо.

Угасивши жеђ љуту пресићени смо стали,
 С утољеном жеђом дубоко оданули,
 И заједничком мишљу смо се погледали,
 Па, приступив бунару, на воду се нагнули.

Има у овим често прозаичним стиховима тешког изражавања, развучености, одсуства хармоније, има и места која на језику смртних ништа не значе.

Све је то тако, све то пада у очи чим се ова жута књига отвори, па ипак, па ипак ова збирка стихова јако одскаче над гомилом толиких збирки које су испеване ових распеваних последњих година.

Искреност, ретка и смела искреност, искреност коју ни људи увек немају, главна је одлика ових песама. Треба имати храбрости па рећи сву своју мисао, не правити се ни гори ни бољи но што је, певати само оно што се истински осетило и од чега је душа затрептала. После сваке од тих песама стоји датум када су писане; неко од њих носе и наслове значајних дана и доба у животу: *У октобру, О где сте ви, фебруарски дани!..., 27-ми јуни.* То су одиста *треници* једног узнемиреног и невеселог живота. И то више не пева она Милица дугих трепавица из народне песме, која није себе држала за вилу да гледа облаке но за девојку што гледа преда се; то није друга једна Милица, сирота Милица Стојадиновић Српкиња, „Врдничка Вила“ наше романтичке поезије, плачљива читатељка Жан-Жак Русоа

и немачких сентименталних певаца, која је горела оном старинском љубављу, а говорила: „Али кад бих ја место камичка носила у мојим грудима облик какве сродне ми душе, зар би ми тада као српској девојци приличило певати: чуј ме, свете, ја сам заљубљена“. Песме Г-ђе Марковић доказ су колико се у томе погледу напредовало, колико се личност у нас ослободила и осмелила да живо *својим* животом и за *свој* рачун. Треба прочитати ону симболичну песму *На бунару*, тамну, чудну и импресивну *Историју једног осећања*, и ону сасвим јесењу *Јесењу Ружу*:

Још тог тренутка душу сам ти дала
И срце своје, и свој живот цео.
С младости, пуном светлих идеала;
И ко што цвет је на грудма ти свео,
Узбран свеж из врта, бог зна чија,
— Његовим трагом кренула сам и ја.

Као што се по себи разуме, ове врло индивидуалне песме једне жене имају за искључив предмет љубав. И ако се многе од њих дешавају под ведрим небом, под месечином која баца бледу светлост на високо дрвеће, у „мирису цветног јоргована“, на земљи покривеној жутиим јесењим лишћем, са силуетом Авале у позадини, ипак је пејзаж тако оскудан, а спољни свет сведен на малену меру.

Ту је само онај безобзирни егоизам врло јаким осећања, егоизам тиранске љубави која све узима, одсеца човека од свега спољашњег

света и лишава га сваких других осећања. То није она разумна, тиха, умирујућа и хигијенска љубав, задовољна љубав где се ужива све тупо блаженство ситих и у свему намирених људи. То је *amor dolorosa*, плаха, тиранска љубав, која пробукти кроз живот као олуја, оставив за собом рушевине, која баца на муке душу и оставља отворене ране, ране које је само смрт у стању да извида.

Али нисам могла знати
Да ће, после, ти спомени
Ко духови претит' мени
Недати ми ноћу спати,
Дизат' покров мртве среће,
Да мучење буде веће,

Нема много стихова у српској поезији као што је свршетак иначе неједнаке песме *Gallium verum*, још једне песме од 27 јуна:

Кад у одају ступих своју глуху,
Са сухим цвећем у рукама врелим,
Од дуга пута, у прашљиву руху,
Осетих тада да ништа не желим.

Цео ми живот у прошлост утоњу!...
И као киту босиока смерна
Што с побожношћу меће за икону
Душа побожна, одана и верна,

Пред сликом твојом падох на колена,
Од свуд тишином окружена глухом,
И окитих је, болом сатрвена,
Ивањског цвећа руковети сухом.

То нису више равнодушна и дилетантска ређања стихова, лов за сликовима и игре речи, то су болни крици целе једне душе.

Сиви облаци на зимњем небу, бол се уплео у живот, а измучена душа хтела би се молити Богу, а не уме више:

Велики Боже, јеси л' ти то хтео?
...Боже, је ли и то твоја била воља?!

Мучан живот стоји као отворена књига која се тек сада почела читати, и дуго, дуго ће се читати и уздисати док се дође до њеног краја:

Тишина пуста као на дну гроба —
Ја још не спавам — дух ми будан бдије,
Души и телу још покоја није.
На моје очи сан као да не сме,
Стрепећ' пред крајем несвршене песме.

Оваква осећања и речи није могао имати сваки, и оваке песме не пева ма ко. И поред неколико пастиша из Војислава Илића, то је оригинална, лична, *своја* књига, какве се не јављају сваки дан, нарочито у поезији, и двојином нарочито у српској поезији и у Србији. Код нас је било и има и књижевнијих и савршенијих и лепших стихова, али од ових нервозних, узнемираних и чудних песама тешко да има искренијих.

ИВО ЂИПИКО.

За Кружом. [Књиге Матице Српске, број 10.]
Нови Сад, 1904.

Далматински оток. Јужно сунце које блешти и сагорева; лозе на обронцима; крошнасте смокве, мрке маслине; маестрал под којим се повијају чемпреси и борови; у ноћи, „цвиљеће попаца“ и светлуцање кукаца, посред миришљаве „жестоке траве“ на обали; вечито шуморење мора које запљускује исплакани песак и гребене, а у висини, у сивом сутону, галебови који круже над хридима, и рашчешљани облаци који клизе преко кршевитих врхова. И у томе оквиру, вечита људска трагедија: борба за хлеб, борба за љубав.

*
* * *

Иво Полић дошао је из велике вароши, са свеучилишта, у своје родно место, на оток далматински, уморан, избијан од живота. Девотка коју је волео удала се, и он је дошао дома да на домаћем огњишту, у средини простих и природних људи, потражи заборава бо-

ловима које му је велика варош и лажљиво срце женско задало. Племенит, осетљив, он и ту пати: отац је груб и без срца сеоски трговац, који отима, као орлушина, од бедних сељака, и у кући хоће да све дрхти пред њиме. Иво остаје непрестано у душевном немару, са „одераном душом“, како су говорили романтички песници. Увек иста чежња за нечим вишим и лепшим, увек исто стремљење душе ка висинама идеала. Он будан слуша хучање ветра, заплускивање валова о хриде, у ноћи га распиње безузрочна, али дубока туга младих којем је живот тесан и сув. Поред тога, најружнија стварност по цео дан пред очима: ропски, очајнички рад несрећних сељака, и отимачине, насиља, неправде које се врше на њиховим slabим, повијеним, незаштићеним леђима.

Његов је сан: „проживљети с дана и ноћи у сунцу, у шуми, у заклонцима, и морском жалу... гледати отворено у очи животу...“, волети, радити, стварати, развити све своје снаге и дарове, намирити све своје потребе, буктати животом. А стварност: бити мали чиновник у забаченој варошици, чамити у канцеларији, проводити вечери поред запуштених и сурових бирократа, у диму од дувана, за картама, у пијанкама; пред бедом, лажју и неправдом, болно осетити своју немоћ, видети како срце вара, како страсти вену, како илузије се расплињују, како Марија иде у Америку, Кате у

варош, у службу, за крухом, и за другим човеком!

И са очију му се не скида стари, погрбљени диурнист, који са њиме ради у истој канцеларији, његова ропска понизност, смежурано лице, кратковиде очи. Тако ће и он, као и толики пре њега који су сневали сан вишег живота. Живот протиче, снага копни, а вечита, ненамирена чежња остаје и жеже у грудима. „Подати се поново животу, и тако лијечити ране од самога живота задате, или угушити наднаравном снагом страсти живота — и трпјети“...

* * *

„За крухом“ није обична историја једног чежњивог и младог човека, изучавање једног узнемиреног срца. То је и слика средине која је тога човека притискивала и ломила.

У селу, Иво види око себе јад и беду, и то не релативну беду великих вароши, но стварну беду, људе који немају шта да једу и који гладни морају да беже у туђину. Рђаве године су дошле по Далмацију. Прошло је доба када је „земља била харна, а цене вину добре“. Земља издала, удариле суше и неродице, пустили талијанска вина, увели „милитар“, „импошта“ (порез) толика да је слаба леђа „малога пука“ не могу издржати. Каматници безбожно користе се невољом сељачком: „бедни тежак“ се задужује за врећу кукурузног брашна, за

који фиорин, да му „секвестратур“ не би однео последњу козу, а дуг се гомила, расте као плима морска, на сто фиорина узима „вјеровник“ две каце маста, а каца маста стаје петнаест фиорина. Чиновници, и велики и мали, довршују глобама и апсом оно што су трговци оставили. За „гладуше“ и „голиће“ настало је последње време:

У се време годишта,
Остали смо без ништа...

певају тужно они, збуњени, пометени, не разумевајући ништа у несрећи која се бацила на њих. „Оли ми нисмо умели, оли нас нико од њих није бранио“. Да би се лебом исхранили, они беже у Америку. „Нико [неко] у солдате, нико у туђ свијет, па ко ће радит’?“ пита стари Анте. „Свуда је живот ди се живи од својих труди“, као да одговара млада девојка која се спрема за далеки пут. Огњишта опустела, дома остале жене, деца, старци, по који млађи човек који није могао да се одважи на пут. По неки се враћају, са дебелим златним ланчевима на прснику и претима пуним прстења; неких нестаје, као да их је море прогутало.

И пред том ужасном стварношћу, како Иву изгледају луде и грешне „ђачке размирице синова једног народа“, новинарски чланци тих „родољуба“, који нису нашли ништа паметније и корисније но да се, при таквом стању

ствари „препиру о нашој некадашњој величини, прошлости, хисторији“! Иво очајно гледа немар, тврдо срце или глупост оних који тим народом управљају: „Преузвишени“, Господин Гроф, обилази оток да се обавести о народним потребама, да нађе начина како да се стане на пут исељавању од којег земље опусте. Када је пропутовао, видео и уверио се, он, место путева, воде, рада, заштите од каматника, шаље — сребром окован мисал за сеоску цркву! „Чудим се, вели агенат Рипић, што не дароваше и које звоно, да се боље чује када опет дође један од оних великих...“ А они други, пук, простота, гледа за онима који за крухом јатима хрле у бели свет, с ону страну Океана: „Нека их, нека иду! биће бар тамо јадници сити! А нама амо, како Бог да!“

* * *

Та борба за *крухом* бије се око Ива; борба за љубављу бије се у његовом немирном срцу. Још првих дана на селу, он је срео Марију. Једнога раног летњег јутра, ђак је сишао у долац, у воће, и ту, када се цела природа будила, видео је где бере вишње, њу, пуних мишица и облих груди, са црнцурастим лицем које су китиле зреле вишње са грана. И као и толики снови младости, и тај сан је одлетео: она је за крухом отишла у Америку, и удала се за Шпањолца.

После Марије, Кате, Кате чији је момак, Марко, отишао у Америку, али која га незаборавља, чак и онда када се другоме предаје. Попустила је Иву, али увек мислећи на онога првога. Њих двоје су сами, у свежој ноћи летњој, под маслинама, на сувој трави која опојно мирише. Под ногама им шуми старо и вечито море. „А Марко, пита је Иво, још га волиш?“ „Док будем жива“, вели просто девојка. „Зашто долазиш мени?“ пита је он љубоморан на њену прошлост, на оног другог који је у исти мах тако далеко и тако близу.

„Не могу живити без љубави! а говоре да је то срамота за девојку... Ча то хоће рећи? Иво гледа у њено, ноћу закривљено лице и часом премисља о њеној природи, па је упита: — Је ли те Марко волио, ко ти њега?...

— Зар ја знам... Он није говорио ка ви... И на сами мало смо се саставали. Па диже главу и погледа у Иву: — *Увек ми се чинило, кад би га видила, да ми јема ништа велика рећи, а нигда те велике речи нисам дочекала.. А пуно сам жудила; и то ме мори...* А познајете ли га ви?

— Познам, лијеп младић!

— Носио је у себи ништа тешка; но око бија је ка тремаст — проследи Кате, очитом вољом, да о њему прича. — И замишљен је био... Држао би ме за руку, па би се некуд загледа... Ја би му чагод говорила, а он ка да ме не чује... Задњи час, прво растанка изненада, јаче би ми стискао руку, осичено ка сигиром, река би ми неколико речи... Ајме! те задње речи — те речи подрле ми ко стрила у срце... И сада када их се ситим, липо им чујем глас... Чини ми се да га видим, онако, уморна, тешко пред собом, запањује ме његов мушки задах... и онда нисам господарица од свог живота... Ма пустите! — стид ме је — прекиде дјевејка говор.

— А да си с њиме зачала? упита Иво просто.

— Било би боље... Не би ме био оставио...

— А зашто долазиш?...

— Оставите! — прекиде га она... Мучила сам се свакако...

Мишљу сам гришила, док нисте ви навалили... И онда, мислила сам на њ...

— И није ти жао?

— Не! — одговори она одлучно, и прислони главу на њ. Пукло ми је пред очима: зашто да гине моја младост? Кому је од тога корист?

— А како живе друге дивојке?

— Не знам ја... Нимају потребу од човика. Јема их, па не мисле друго него за јиће и спање... Млака им је крв... А мени је никако потреба да ми човик заповида...

Из небуха лахор с брда затресе лагано гране, и с мирисом летње ноћи носи собом свјежи шапат звукова; дотаче им се косе и лица; прође поред њих и пожури к мору, да се на њему ојача и заструји јачим животом.

И тај сан одлеће! Грозница чула пролази, место ње засићеност, досада, растанак, сваки на своју страну, у нове самообмане и нова разочарања.

Ако је истина да се цела једна књига даје свести у једну реченицу, то је извод и израз целог овог последњег дела Г. Ива Ђипика у овој реченици: „На путу леже и лагано се мичу пруге свјетлости, од најжганих лампи; у луци шкрипе бродике, и цвиле вјетар, кроз натегнуте конопе над јарболима, и шум што из отвореног морског продора долази, собом носи тужне звукове, ко нечији вапај за изгубљеним и недостижним, и прељета поврх њихових глава даље у простор...“

* * *

Г. Иво Ђипико се до сада са успехом огледао у приповетци; ово му је први пут да се јавља са романом, и ако не вели изриком да је *За крухом* роман. Треба бити искрен: Г.

Ђипико, бар за сада, треба да остане на приповетци; он још није за роман. *За крухом* је развучено, расплинуто, доста невешто сашивено дело. Има излишних и других епизода: оне седнице опћинског већа, путовање Господина Грофа, на пример. Унутрашњи живот Ивов, то је предмет дела, али колико излишних ствари, колико некорисне опширности, а у исти мах, колико брзога клизења преко важних тренутака!

Оно што ваља у овом несуђеном роману, то је она силна уздржана емоција, она мирна топлина којом је писан. Г. Ђипико нема оне вештине и књижевног искуства свога земљака Г. Матавуља, али има више тоpline, више срца: Г. Матавуљ је више уметник, Г. Ђипико је више човек. Љубав Ива и Марије је ванредна приповетка, сама за себе, али губи у овом широком романском оквиру. У Г. Ђипика има врло интензивног и разнородног осећања: и чежње младости за срећом и за пуним животом, вечите чежње која је заданула толика дела књижевна; у њега има и развијено социјално осећање, хумано, братско саучешће за оне који незаслужено пате око њега.

Најзад, ту су и они лепо описи Г. Ђипика, прости, једноставни, дискретни, али врло јасни и обележени, и што је главно, увек од великог утиска. „Спуштала се ноћ. Блиједа месечева светлост косимице расипље се и лелуја се по морској пучини; учини се као да се ње непрестанце у ваздух дижу блиједи танки пламенови, који негђе у висини ишчезавају.

Валићи запљускују обалу, море жамори...“ Или опис сељачког погребa. Дете напред носи висок крст, жупник пева у сав глас, четири човека носе на рамену „дрвени, црни лијес“: „Кад избише на чистину, изнад села, сребрни криж у рукама дјетета засја на сунцу. Младић га испрати очима, док тамо пут мору не замаче између морских маслина“.

Можда би још било рано, али би се ипак могло оцртати оно што је опште код наших младих приповедача, Г. Борисава Станковића, Г. Ива Ђипика, Г. Петра Кочића, и једнога сасвим новог и младог, Г. Вељка Милићевића, чији леп и приметан таленат у рађању могли су већ запазити читаоци *Српског Књижевног Гласника*. Сви они имају једно носталгично осећање пунога и интензивнога живота, много страсности, сенсуалности, јако социјално осећање за мале, слабе, притиснуте у животу. Сви они имају способности за посматрање и јаку осетљивост; много природности и много особености; са свим личног, и са свим интимног; реалистичког осећања природе и сопствених лирских излива. Они у исти мах дају и ромane спољашњег света и ромane унутрашњег живота; натуралисти су по ономе што виде око себе, а идеалисти по ономе што осећају у себи; цела њихова уметност је натуралистичка, носталгична, лична, сенсуална и социјална. Српска књижевност до сада никада није имала тако занимљиву и оригиналну комбинацију.

ИЗ КЊИГА
ВОЈИСЛАВА М.
ЈОВАНОВИЋА

САДРЖАЈ.

	Страна
I Ђура Јакшић као приповедач	1
II Милица Столадиновић-Српкиња	38
III Симо Матавуљ	68
IV Божидар Кнежевић	75
V Милан Ракић	97
VI Борисав Станковић	109
VII Марко Миљанов	124
VIII Милан Беговић	132
IX Даница Марковић	140
X Иво Ђипико	146
